

RUTTKAY VERONIKA

Burns, Arany, Lévy – avagy népiesség és/mint fordítás

Let them cant about DECORUM,

Who have character to lose.

(Robert Burns)¹

Neovojtina című kritikai sorozata részeként Ignotus a Nyugat egyik 1927-es számában a műfordítás kérdéseit járja körül, és arra a következtetésre jut, hogy „a fordítás logikai lehetetlenség [...]: Ha híven fordítok, akkor a más nyelv mond mást, mint az eredeti, ha szabadon fordítok, akkor én mondok mást. Ha két nyelvben ugyanazt csinálják, akkor mást csinálnak, ha pedig mást csinálnak, akkor meg éppen más lesz belőle.”² Az érvelés logikája ismerős lehet, hiszen Ignotus hasonló álláspontot fogalmaz meg egy korábbi kritikájában,³ amelyről Józán Ildikó részletesen ír fordításelmélet-történeti munkájában, kiemelve, hogy Ignotus kételyei az adott kritikátörténeti pillanatban komoly elméleti potenciált hordoztak.⁴ Józán szerint éppen a Nyugat virágzó fordítás-irodalmának idején, tehát látszólag eleve megcáfolt pozícióból fejt ki véleményét Ignotus, a fordítás lehetetlenségének gondolata „mégis jelentős” fejlemény, „mert létrehozta annak a *lehetőségét*, hogy a nyelv mibenlétének kérdését újragondolva az irodalommal és a fordítással, a szövegekkel és a szerzővel kapcsolatos elméleti okfejtések új síkra terelődjenek”.⁵

Hogy a más nyelv szükségképpen „mást mond”, hogy két különböző nyelven nem lehet „ugyanazt csinálni”, az nemcsak a Nyugat egyes szerzői (pl. Kosztolányi) számára kulcsfontosságú belátás, de már a késő felvilágosodás kori és korai romantikus elméletben, így Herder írásaiban is,⁶ amely a 19. századi gondolkodásban szorosan össze-

* A szerző az ELTE BTK Angol–Amerikai Intézetének munkatársa. A tanulmány a Magyar Állami Eötvös Ösztöndíj támogatásával készült. A megírásában nyújtott segítségért a szerző köszönetet mond az ELTE BTK Anglisztika Tanszékén működő Work-in-Progress szeminárium és az MTA ITI Arany János-kutatócsoport résztvevőinek.

1 *Love and Liberty – A Cantata = The Poems and Songs of Robert Burns*, ed. James KINSLEY, Oxford, Clarendon, 1968, 1, 208. Vö.: „Illemet az féltsen, aki / vesztheti a jóhírelt!” Robert BURNS, *A vidám koldusok*, ford. SZABÓ Lőrinc.

2 IGNOTUS, *Fordítás (Neovojtina 6 §)*, Nyug. 20(1927), 669–673, itt: 673.

3 IGNOTUS, *A fordítás művészete (1910) = A műfordítás elveiről: Magyar fordításelméleti szöveggyűjtemény*, szerk. JÓZÁN Ildikó, Bp., Balassi, 2008 (Pont Fordítva), 247–250.

4 JÓZÁN Ildikó, *Mű, fordítás, történet: Elmélkedések*, Bp., Balassi, 2009 (Pont Fordítva), 161–162.

5 *Uo.*, 167.

6 S. Varga Pál így ír erről: „míg a felvilágosodás általánosan elterjedt álláspontja szerint a gondolkodás megelőzi a nyelvet, vagyis a nyelv a gondolkodás eszköze, Herder megfordította a viszonyt, s azt állapította meg, hogy a gondolkodás elválaszthatatlan a nyelvtől – mégpedig attól a nyelvtől, amelyen gondolkodunk.” S. VARGA Pál, *Ész és hit: Adalékok a 18–19. század fordulójának vallásbölcseleti vitájához* = S. V. P., *Az újrászott háló: Kulturális mintázatok szerepe a felvilágosodás utáni magyar irodalomban*, Bp.,

függött az irodalom nemzeti jellegével. Herder a népdal fogalmát éppen egy fordítás-kritikai írásában vezeti be,⁷ de a német (nyelv)filozófia egyik legkomolyabb 19. századi magyar ismerője, Erdélyi János is kitért a fordíthatatlanság kérdésére, mégpedig az irodalom „népi elemének” meghatározásakor, melyet „lefordítani [...] szórul szóra fonákság, másként lehetetlen”.⁸ A *Neovojtina*-cikk azonban nem csupán a fordításelmélet története felől nézve érdekes, de a példái miatt is. Ignotus a fordítás lehetetlenségét több más klasszikus mellett Robert Burns versein szemlélteti, ez pedig már azért is figyelemre méltó, mivel Burns nem játszott látványos szerepet a Nyugat irodalmi tájékozódásában. Épp ellenkezőleg, a Burns-recepció szempontjából ezt a korszakot az érdeklődés elapadásával szokás jellemezni: Ignotus már azután ír, hogy a skót költőt a 19. század második felének írói felfedezték, lefordították és széles körben népszerűsítették, és még azelőtt, hogy az 1950-es évektől egy korántsem azonos, de hasonlóan erőteljes Burns-kép megjelent a magyar irodalom színterein.⁹

Hogy a fiatal Ignotus 1892-ben maga is lefordította a *For a' that* című híres Burns-verset,¹⁰ önmagában még nem elégséges magyarázat a választására, bár arra igen, hogy tudatosítsuk: a nyugatosok még élénken emlékeztek Burns népszerűségére az 1890-es évekből. Erre egyébként Babits is utal *Az európai irodalom történetében* (1935): „Még az én nemzedékem fiataljai is szívesen böngésztek annak idején a furcsa skót szavakat, csak-hogy *Az invernessi szép leány* vagy az öreg *John Anderson* nótáit megértsék.” Ugyanitt azt is világossá teszi, hogy Burnst – és elsősorban a dalköltő Burnst – egy korábbi nemzedék érezte leginkább a magáénak, mégpedig „a magyar »nép-nemzeti« iskola költői, az öreg Lévayval élükön”.¹¹ Érdekes egybeesés, hogy az itt megnevezett „öreg”, vagyis Lévay József (1825–1918) fordításkötete, a *Burns Róbert költeményei* (benne a *For a' that*

Ráció, 2014, 87–125, itt: 103. Herderről részletesen: Uő, „...az ember véges állat...” (A kultúranropológia irányváltása a felvilágosodás után – Herder és Kölcsey), Fehérgyarmat, 1998 (Kölcsey Társaság Füzetei, 10), 30–49.

7 J. G. Herder 1771-ben írt tanulmányában (*Auszug aus einem Briefwechsel ueber Oßian und die Lieder alter Völker*) vezeti be a *Volkslied* és a *Kunstballade* fogalmait. Bővebben erről: Howard GASKILL, *Introduction: The Translator's Ossian, Translation and Literature*, 22(2013)/3, 293–301, itt: 296–297. Lásd még Uő, *Ossian, Herder, and the Idea of the Folk Song = Literature of the Sturm und Drang*, ed. David HILL, Rochester NY–Woodbridge, Suffolk, Camden House, 2003, 95–116.

8 ERDÉLYI János, *Népköltészetéről* = E. J., *Nyelvészeti és népköltészeti, népzenei írások*, szerk. T. ERDÉLYI Ilona, Bp., Akadémiai, 1991 (A Magyar Irodalomtörténet Forrásai, 13), 105–106. Erdélyi 1854-ben Petőfi kapcsán is kiemelte: „Tisztelet, becsület minden fordítónak! Petőfit ez úton megismerni, ismertetni nem lehet, vagy akárkit hamarabb, mint őt.” Vő. T. ERDÉLYI Ilona, *Ki volt a „12”-es bíráló?* = T. E. I., „Pályák és pálmák”: *Válogatott tanulmányok*, Piliscsaba, Pázmány Péter Katolikus Egyetem, 2008, 35–46, itt: 44.

9 Burns magyar fogadtatástörténetéről: KÉRY László, *Robert Burns – Petőfi hazájában*, Nagyvilág, 4(1959)/2, 235–241; László MARX, *Robert Burns in Hungary*, *Studies in Scottish Literature*, 15(1980)/1 (<http://scholarcommons.sc.edu/ssl/vol15/iss1/3>); Judit BOGÁR, *Robert Burns's Poems in Hungarian Translation = What does it mean?*, ed. Kathleen E. DUBS, Piliscsaba, Pázmány Péter Catholic University, 2003–2004 (Pázmány Papers in English and American Studies, 3), 285–311; Veronika RUTKAY, „His Voice Resonated for the Longest Time in our Literature”: *Burns and „Popular Poetry” in Nineteenth-century Hungary = The Reception of Robert Burns in Europe*, ed. Murray PITTOCK, London, Bloomsbury, 2014 (The Reception of British and Irish Authors in Europe), 195–226.

10 BURNS, *Azért is*, ford. IGNOTUS, *A Hét*, 3(1892), jún. 19., 395.

11 BABITS Mihály, *Az európai irodalom története*, Bp., Szépirodalmi, 1979, 248.

fordításával) épp az Ignotus-fordítás megjelenésének évében látott napvilágot.¹² A fiatal Ignotus Kiss József újságjában, A Hétben közölt változata talán éppen ezzel szemben, egy alternatív Burns-kép felmutatására tett gesztus (nem mellékes, hogy a *For a' that* Freiligrath 1843-as fordításában – mint *Trotz Alledem* – ekkoriban a német szociáldemokrata mozgalom egyik himnusza volt).¹³ Ám nem gondolom, hogy a már külföldről publikáló Ignotust még 1927-ben, a *Neovojtina* szövegében is Burns ideológiai kisajátítása foglalkoztatná, vagy legalábbis nem ilyen egyszerű képlet alapján. Ha igaz is, hogy egy irodalomtörténeti pillanat erejéig az „öreg Lévay” riválisaként jelent meg a nyilvánosság előtt, a Nyugat hasábjain már másfajta csatákat vív, méghozzá – beszédes sorozatcím alatt – immár Arany János kritikai tekintélyére hivatkozva.¹⁴ Érdekesebb az a feltevés, amely szerint, amikor Ignotus Burns fordításának lehetetlenségéről ír, akkor egyúttal – a visszatekintés újrakonfiguráló perspektívájából – a fordításról *általában véve* mint elsa-játításról elmélkedik, miközben a 19. század egyik meghatározó nemzetközi költőikonja révén a magyar irodalmi népiességről is megállapít valamit. A jelen tanulmány ez utóbbi lehetőséget vizsgálja Ignotus szövege nyomán, amikor műfordítás és népiesség összefüggésének felvázolására tesz kísérletet a 19. századi magyar Burns-recepció kontextusában.

Ignotus, akárcsak Babits, Lévay József nevéhez köti a „magyar Burns”-t, ám jellemző módon Babitsnál sokkal élesebben fogalmaz. „Semmi mód, mikor Baksay Homéroszt Toldiba oltja vagy Lévay a Burns Sweet Tibbie Dunbar-ját Kedves Dunbár Fáninak fordítja, az mintha a lepkét tarhonyával főzné pörköltnek.” A *Tibbie Dunbar* című szerelmes dal először egy népszerű gyűjteményben, a *The Scots Musical Museum* harmadik kötetében jelent meg (1790) Burns szerzeményeként, dallamjelöléssel.¹⁵ Lévay fordítása 1881-ben, a költő gyűjteményes kötetében látott először napvilágot,¹⁶ és érdekes, hogy a Budapesti Szemle több ízben is ezt a fordítást emelte ki dicséretében. 1881-ben egy recenziens a *Dunbár Fániról* így ír: „Ha Burns eredetijével összevetjük, azt fogjuk találni, hogy nem másolata, hanem édes testvére. Olyanféle szép költemény, mint Petőfi *Alkuja*. Csakhogy benne a tűzvérű, nagy szavú juhászlegény szelídebb társa beszél.”¹⁷

12 BURNS Róbert *Költeményei*, ford. LÉVAY József, Kiadja a Kisfaludy-Társaság, Bp., Franklin-Társulat, 1892, 420–421. A fordítás korábbi megjelenése: *Csak azért is! (For a' that)*, ford. LÉVAY József, Fővárosi Lapok, 23(1886)/180, júl. 1.

13 DAVID ROBB, ECKHARD JOHN, “A Man’s a Man for a’ that” and “Trotz Alledem”: Robert Burns, Ferdinand Freiligrath, and their Reception in the German Folksong Movement, *Modern Language Review*, 106(2011), 17–46. Burns „rebellis” olvasatára utalhat A Hétben rendszeresen publikáló Kóbor Tamás írói neve is.

14 A *Neovojtinákat* Arany mellett Juhász Gyula Vojtina-verseihez köti LENGYEL András, *Ignotus Neovojtinái és József Attila = L. A., Képzlet, írás, hatalom: Irodalom- és művelődéstörténeti tanulmányok*, Szeged, Quintus, 2010, 201–209. A sorozatról lásd még ANGYALOSI Gergely, *Neovojtina esztétikája = Nyugat népe: Tanulmányok a Nyugatról és koráról*, szerk. ANGYALOSI Gergely, E. CSORBA Csilla, KULCSÁR SZABÓ Ernő, TVERDOTA György, Bp., Petőfi Irodalmi Múzeum, 2009, 273–279.

15 *The Poems and Songs...*, i. m., III, 1329. A dal előzményeként hivatkozik a szerkesztő egy korábbi fontos gyűjteményben szereplő dalra: *The Tea-Table Miscellany: A Collection of Choice Songs*, ed. Allan RAMSAY, 1875 [1724], I, 84.

16 LÉVAY József *Összes költeményei*, Bp., Franklin, 1881.

17 *Lévay József összes költeményei (1846–1880)*, BpSzele, 27(1881)/57, 470–474, itt: 473. Később Radó Antal is megemlíti ezt a verset (Ignotus talán épp erre reagál): RADÓ Antal, *Lévay, a műfordító*, BpSzele, 201(1926), 108–118.

Gyanítható, hogy ez az értékelés közel állt Lévay saját intencióihoz;¹⁸ mint látni fogjuk, a „szelíd” Burns éppen Petőfi szilajságával szemben lesz különösen értékes a számára. De egyelőre fontosabb, hogy megvizsgáljuk, miféle műfordítással kapcsolatos alapfeltevéseken nyugszik a fenti vélemény, ehhez képest ugyanis Ignotus kritikája is pontosabb értelmezést nyerhet. Nem kell sokáig keresgelnünk: az 1881-es recenzió egyik alapfeltevése, hogy a fordítás akkor jó, ha nem „másolat”, hanem bizonyos értelemben eredeti – Lévay műve ezért lehet Burns versének „édes testvére” (vagyis ontológiai értelemben azonos szinten állnak). Ugyanakkor ez lehetetlen volna egy másik típusú kapcsolat nélkül, mely a fordítást a magyar irodalmi népiességhez fűzi. Ezért is olyan hangsúlyos a recenzióban, hogy a Lévay-szövegben megjelenő beszélő Petőfi juhászlegényének a „társa”. A már címében is többnyelvű, hibrid szöveg (*Dunbár Fáni*) ezek szerint kettős kötődésű: Lévay fordítása egyszerre hű Burnshöz és Petőfihez, illetve Petőfin keresztül a magyar népdal hagyományához (valószínűleg nem elhanyagolható az sem, hogy Petőfi *Alkuja* Egressy Béni zenéjével népies műdalként vált ismertté). Ahogy a Budapesti Szemle egy későbbi anonim kritikája megállapítja: Lévay legjobb Burnsfordításai olyanok, mint a saját versei és mint a magyar népdalok.¹⁹

Látható, a fenti kritikák a Lévay-fordítások ellentmondásos poétikáját igyekeznek kibontani – pontosan ugyanazt, amit Ignotus hasonlata a lepkéről meg a tarhonyáról oly kíméletlenül bélyegez nemcsak nevetségesnek, de ellenszenvesnek is. Amit mindannyian körüljárnak, az az úgynevezett „kettős hűség” gondolata, mely a mai fordításelméletet is foglalkoztatja, s Lawrence Venuti meglehetősen radikális véleménye ezzel kapcsolatban szempontunkból igen elgondolkodtató. A „kettős hűség” Venuti megfogalmazásában „egyrészt a fordított szöveghez, másrészt a célnyelvi kultúrához köti” a fordítást, ugyanakkor a gyakorlatban a kettős hűség elvárásrendjébe illeszkedő műfordítások elsősorban a befogadó kultúrához hasonlítják a szöveget. Az ilyen domesztikáló műfordítás Venuti szerint „etnocentrikus erőszakot” követ el, miközben a diskurzus átlátszóságának ideálját hirdeti, az eredetihez való hűség elvének hangsúlyozásával. A transzparens fordítás ideálja azonban „nyilvánvalóan kivitelezhetetlen és tudatosan félrevezető”, hiszen minél jobban érthető egy szöveg a befogadó kultúra paraméterei között, annál többet veszít a fordításban elvileg hangot kapó „idegen szöveg és kultúra”.²⁰ Ignotus tarhonyás hasonlatában pontosan ugyanez az erőszak diadalmaskodik a maga kisszerű módján a lepke fölött, ahol a lepke talán a költemény rögzíthetetlenségében távoli, idegen szépségét konnotálja.²¹ A nagy kérdés persze az,

18 Lévay és a Budapesti Szemle kapcsolatáról: PORKOLÁB Tibor, *Lévay, a kritikus (A Budapesti Szemle Értesítő rovata a századfordulón)*, ItK, 116(2012), 603–639.

19 A szerző (Péterfy Jenő) így fogalmaz: „Néhány, különösen a népdal-szerű, olyan, mintha magyarul írták volna; a legtöbbször pedig, különösen a szelidebbekben, érzelmesebben, az ő saját költészetének hangulata vonul át.” *Burns Róbert költeményei*, BpSzle, 70(1892)/184, 163–166, itt: 164. Újraközlése: PÉTERFY Jenő *Összegyűjtött munkái*, III, Kiadja a Kisfaludy-Társaság, Bp., Franklin-Társulat, 1903, 520–526.

20 Lawrence VENUTI, *The Translator's Invisibility: A History of Translation*, London and New York, Routledge, 1995, 68.

21 Vö. a lepke érint(het)etlenségét (és sérülékenységét) sugalló Babits-sorokkal az *Esti kérdésben*; lásd még lepke és lélek (Pszükhé) mitológiai összefüggéseit.

lehetséges-e egyáltalán az idegen megszólaltatása a sajátban, vagy ez illuzórikus elvárás lehet csupán. S. Varga Pál idevágó tanulmányában arra figyelmeztet: „amit az idegen kultúra megismerése során *a maga eredeti voltában megőrzött másságnak* vélünk, valójában mindenestül *elsajátított másság*, saját kulturális mintáinkhoz igazított másság”.²² Negatív előjellel, talán túlzóan is, de mégiscsak hasonló belátást sugall Ignotus groteszk hasonlata. A fordítás: megfőzés. A műfordító az alapanyagokat (legyenek azok bármilyen egzotikusak) mindig a befogadó nyelv sajátosságait követve, az adott kulturális közösség ízlésének megfelelően tálalja. A „magyar Burns” esetében (is) a fordítás szükségképpen elsajátítást (appropriációt) jelent, a másiknak a sajátban történő megalkotását, és mindenféle értelemben fogyaszthatóvá tételét.

Ignotus metaforája azonban nemcsak a fordításban elkerülhetetlen elsajátítással vet számot („Semmi mód”), de láthatóvá teszi, amit Lévay fordításai általában igyekeznek rejtve hagyni. Eszerint a fordításokban megszólaló népies „saját” hang, mely az egykori befogadók horizontján akár magától értetődőnek is tűnhetett (lásd az idézett korabeli kritikákat), valójában korántsem természetes, hanem nagyon is csinált, mondhatni: receptre készült. Ez a hang esetünkben a fordításszövegben képződik meg, méghozzá a Lévay, Gyulai Pál és mások szerint paradigmaticusan népies – és egyben (skót) nemzeti – költő, Robert Burns fordítása során. Itt érdemes felidézni Eisemann György álláspontját, mely szerint „a romantika formatudata számára a népies hang *idegen hangot* jelentett: megszólalásának mássága egy addig ismeretlen múltat, vagyis egy újonnan fölismert anyanyelvi szubkultúrát, mint historikus előzményt aktualizált”.²³ Lehetséges, hogy az idegen nyelvből fordított népiesség képes láthatóvá tenni a népiességben már mindig is benne rejlő fordítotttságot (az idegen elsajátítására tett kísérletet)? Ha beszélhetünk egyáltalán „a fordítás botrányáról”, akkor az pontosan ilyen nem feltétlenül aktualizálódó, ám a legváratlanabb pillanatokban is lehetséges belátásokban rejlik. Michael Cronin általánosabb megfogalmazásában: e „botrány” abban áll, hogy „az eredet mindig töredékes, az egynyelvűség mindig provizórikus, mert minden társadalom domináns nyelvét más nyelvek előzik meg, kísértik és követik”.²⁴ Innen nézve pedig feltehető a kérdés: miféle recepteket, milyen fordítói eljárásokat követett Lévay a „magyar Burns” és ezzel *egyidejűleg* a többé-kevésbé homogén népies vagy nép-nemzeti „saját” hang megalkotása során? Hogy ez még élesebben kirajzolódhassék, Lévay fordításpoétikáját Burns másik, a mai magyar befogadó számára sokkal jelentősebb 19. századi fordítójának, Arany Jánosnak az eljárásával vetem össze. Első lépésben tehát arra keresem a választ, milyen lényegi pontokon tért el egymástól a „magyar Burns” – illetve az ennek létrehozására mozgósított népies poétika – két különböző receptje, különös tekintettel az elsajátítást próbára tevő, idegen vagy botrányos elemre. Ehhez a Burns-kánon egyik központi, botrányos szövegéhez fordulok.

22 S. VARGA Pál, *Az emberiség az interkulturális paradicsomba megy: Az idegenségtudomány vezérfogalmairól és témaköreiről* = S. V. P., *Az újrászótt háló, i. m.*, 203–224; 208.

23 EISEMANN György, *Az idegenség elsajátítása – a saját idegensége (Identitás és individualitás feszültsége a romantikus és modern lírában)*, Műhely, 37(2014)/5–6, 103–107, itt: 104.

24 MICHAEL CRONIN, *Across the Lines: Travel, Language, Translation*, Cork, Ireland, Cork University Press, 2000, 28.

Tam o' Shanter kóborlása

1892-ben G. D. Matthews tiszteletes látogatást tett a pesti egyetemen, és miután Eötvös Loránnal találkozott, az angol–magyar kulturális kapcsolatokba is bepillantást nyert. Az egyik jelenlevő így számol be az eseményről:

[...] felmentem vele a modern philológiai seminariumba. Midőn az ifjaknak bemutattam, éljenzéssel fogadták és mutogattak neki, a mit csak lehetett. Többek közt a Ráth-féle magyar Shakespeare kiadást is látta [...] A legpompásabb megjegyzést azonban akkor tette, midőn Burns Lévy-féle fordításáról értesült. »Ez már aztán derék, hiszen még angolra sincs lefordítva!« – Ha ezt Lévy hallotta volna!²⁵

Az anekdota beszédesen mutatja, mennyire ingoványos terepen járt, aki Burnst, amint az ebben a korban szokásos volt, az angol irodalom klasszikusaként kezelte. Vajon az angol irodalom kizárólag angol nyelven íródhat? Meddig tágíthatók egy nyelv vagy egy nemzeti irodalom határai? Ugyanebben az időszakban Andrew Lang, skót származású etnográfus nyomtatásban is így fogalmaz: „Az angol olvasók számára Robert Burns szükségképpen idegen klasszikus.”²⁶ Ahogy ezek a példák mutatják, Burns nyelvének *mibenléte* valójában egyáltalán nem magától értetődő. Lang idézett szövegében némi patrióta büszkeséggel a scots nyelvre mutat, mégpedig mint az angollal egyenrangú képződményre (tehát nem mint alsóbbrendű nyelvjárásra), amely tanulással bárki számára elsajátítható. Ugyanerre utalt maga Burns is, amikor első verseskötetéhez a regionális, ayreshire-i kifejezéseket megmagyarázó glosszáriumot illesztett. Váratlan sikerű kötetének címe (*Poems Chiefly in the Scottish Dialect*, 1786) azonban már a hierarchikus „nyelvjárás” terminussal jelöli meg a versek nyelvét (legalábbis: „többnyire”). A kérdés persze kultúrpolitikai jellegű is; Philip Hobsbaum még a 20. század végén is óvatosan fogalmaz: szerinte a scots „több, mint dialektus, bár kevesebb, mint önálló nyelv”.²⁷ A scotsnak számos történeti (kulturális, társadalmi) oknál fogva nem alakult ki központi sztenderd írott változata, emiatt pedig újra és újra, mindig másként kellett – vagy lehetett – megképződnie az irodalomban.²⁸

Azonban nemcsak a nyelv(járás) státusa lehet itt vita tárgya. Burns a scotsként felismerhető népnyelvi kifejezőkészlet mellett az ún. Lowland vidékének írott sztenderd-

25 BALOGH Elemér, *A mi kedves angol vendégünkről*, Protestáns Egyházi és Iskolai Lap, 35(1892)/9, márc. 3., 140–141.

26 Idézi: Sara M. HINES, *Narrating Scotland: Andrew Lang's Fairy Book Collection, The Gold of Fairnilee, and 'A Creellfull of Celtic Stories' = Folklore and Nationalism in Europe*, ed. Timothy BAYCROFT, David HOPKIN, Leiden, Brill, 2012, 207–225, itt: 218. Idézet forrása: A. LANG, *Introduction = Selected Poems of Robert Burns*, London, Kegan Paul, 1896, xi–l.

27 Philip HOBBSBAUM, *Metre, Rhythm and Verse Form*, London–New York, Routledge, 1996 (The New Critical Idiom Series), 141.

28 A standardizáció elmaradásáról és az ebben rejlő lehetőségekről: Nigel LEASK, „A Spark o' Nature's Fire”: *Robert Burns and the Vernacular Muse = Active Romanticism: The Radical Impulse in Nineteenth-Century and Contemporary Poetic Practice*, eds. Julie CARR, Jeffrey C. ROBINSON, Tuscaloosa, The University of Alabama Press, 2015, 108–126, itt: 109–113.

jét (Anglo-Scots) is beépíti szövegeibe, vagyis az egyetemi városok művelt rétege által tudatosan kialakított, anglicizáló nyelvváltozatot. Ezen kívül verseiben kimutathatók a régi skóciai irodalmi nyelv nyomai, de itt-ott a skót Felföld és szigetvilág gael (kelta) szókincse is, mindezt pedig Burns virtuóz módon a 18. századi irodalmi angollal (Augustan English) kombinálja. Az így megképződő nyelvi univerzumra egy 20. századi kritikus találóan a „dizájner scots” megjelölést használta.²⁹ Ez viszont azt is jelenti, hogy Burns szövegei nemcsak a dél-angliai vagy a magyar befogadó szempontjából, de némiképpen minden lehetséges olvasó számára „idegenek”. Ezzel kapcsolatban igen találó Gilles Deleuze *bon-mot*-ja: a stílus a nyelvben megszólaló *idegen nyelv*,³⁰ de ennél is fontosabb a többnyelvűséggel kapcsolatos véleménye, mely szerint az „nem egyszerűen több, önmagában homogén rendszer birtoklását jelenti. A többnyelvűség mindenképp előtt szökés- vagy variációvonal, amely megakadályozza, hogy a rendszer homogénné váljon.”³¹ Burns szövegeiben a nyelvjárások – azok változtatása – mintha valóban egyfajta *járást* tennének lehetővé, mobilitást, „szökést”.³²

Burns magabiztos soknyelvűségének a legtöbbet tárgyalt esete a *Tam o' Shanter* című elbeszélő költemény, melyet Robert Crawford „nagyyszerű vers-karnevál”-nak nevezett.³³ A mobilitás motívumát emeli ki Arany telitalálata, a *Kóbor Tamás* cím is.³⁴ Ez a népi babonáságot ábrázoló mese (*tale of popular superstition*) sokatmondó példája annak, hogyan megy végbe a szabálytalan, idegen mű hozzáigazítása a befogadó kultúrához, miközben arra is emlékeztet, hogy ez a folyamat nem az idegen nyelvi fordítással veszi kezdetét. A szövegnek reflektált, mondhatni központi problémája a nyelvek és médiumok egymásba fordíthatósága. A mottó („*Of Brownys and of Bogillis full is this buke*” – Aranynál „Boszorkánnyal, manóval teljes e könyv”) maga is egy nevezetes fordításból származik, Gavin Douglas 1513-as, ún. közép scots nyelvű *Aeneis*-éből (*Eneados*). Ez a mottóválasztás egyszerre emeli ki a régi skót nyelv irodalmi rangját és teremt kapcsolatot a népi babonáság és a klasszikus kultúra között (Douglas Skócia természetfeletti lényével fordítja – vagyis: sajátítja el – a vergiliusi alvilágot).³⁵ Ám míg a paratextus a könyv médiumára utal (Douglasnál az *Aeneis* VI. könyvére, Burnsnél

29 Raymond BENTMAN, *Robert Burns's Use of Scottish Diction = From Sensibility to Romanticism*, eds. Frederick HILLES, Harold BLOOM, Oxford, OUP, 1965, 239–250, itt: 239.

30 Gilles DELEUZE, *Essays Critical and Clinical*, transl. Daniel W. SMITH, Michael A. GRECO, Minneapolis, University of Minnesota Press, 1997, 113.

31 Gilles DELEUZE, Claire PARNET, *Párbeszéddek*, ford. KARÁCSONYI Judit, LIPTÁK-PÍKÓ Judit, GYIMESI Tímea, Bp., L'Harmattan, 2015, 9–10.

32 Egy fontos újabb tanulmány Burns költészetét a nyelv célirányos változtatása (kódváltás) felől írja le, Burns társadalmi és poétikai mobilitásával összefüggésben. Jeremy J. SMITH, *Copia Verborum: The Linguistic Choices of Robert Burns*, *The Review of English Studies*, 58(2007)/233, 73–88.

33 Robert CRAWFORD, *The Bard: Robert Burns, A Biography*, London, Jonathan Cape, 2009, 328.

34 Arany korábbi címöletei (*Kórsa Tamás, Kóbor Tomi*) is ezt hangsúlyozzák. Vö. ARANY János, *Kisebb költemények*, s. a. r. VOINOVICH Géza, Bp., Akadémiai, 1951, 523. A főhős neve Burnsnél nem a kóborlásra utal, hanem talán a „shanty”- „chanter”, vagyis egyfajta népi dalnok szerepkörére. Burns más verseiben viszont találkozunk a kóborló költő, „Rantin' rovin' Robin” figurájával. Vö. Murray PITTOCK, *Scottish and Irish Romanticism*, Oxford, OUP, 2008, 157.

35 A mottó jelentőségéről: Kenneth SIMPSON, *Poetic Genre and National Identity: Ramsay, Fergusson and Burns*, *Studies in Scottish Literature*, 30(1998), 31–42, itt: 39.

pedig arra a könyvre, amelyben már a *Tam o' Shanter* olvasható), a költemény mégis azzal a jelenettel indul, hogy a vásári ponyvaárusok elhagyják az utcát, és az emberek a kocsmába behúzódvá inni és adomázni kezdenek.³⁶ A nyomtatott betű tehát egy időre, a vers *köztes* idejére, átengedi helyét a fesztelen szóbeliségnek, és (egészen a záró passzusig) megfélekedezik magáról. Ez a mesteri nyitány egyúttal Burns költészetének meghatározó performatív dimenzióját teszi láthatóvá: a vers betűje előbb megteremti, majd önmagába visszahajtja a szóbeliség hangzó kulisszáit.³⁷

A mű eredettörténete is kettős, az egyik a szóbeliségben gyökerezik, a másik a könyvnyomtatás világában. A nem-hivatalos verzió Burns feleségétől származik: eszerint a verset a költő egyedül, fennhangon, elragadtatottan gesztikulálva komponálta – a helyszínre megérkező és a költő számára észrevétlen családtagok legnagyobb megdöbbenésére.³⁸ A másik, a fentiekkel egyébként nem összeegyeztethetetlen narratíva nem magányos génuszról, de irodalmi együttműködésről szól. Burnst egyik barátja, a régiségbúvár Francis Grose kérte fel, hogy írjon valamit *The Antiquities of Scotland* („Skócia régiségei”) című reprezentatív kiadványának második kötete számára (1791; első kötet: 1789). A témát Ayrshire vidékének népi babonáiból merítse, méghozzá úgy, hogy a szöveg egy metszet illusztrációjaként legyen értelmezhető.³⁹ Burns egy levelében több szóba jöhető népmesét írt le Grose-nak, majd ezek bizonyos elemeit felhasználva létrehozta a saját meséjét. A *Tam o' Shanter* története ilyen módon nem igazán nevezhető autentikusan népinek, mint ahogy nem is lokalizálható: egy újabb kritikai összegzés szerint „az ayrshire-i népi jelen helyett inkább a skót népi múlt nagymértékben általánosított elemeit kombinálja”,⁴⁰ ezáltal pedig a régiségbúvár (antikvárius) történelemszemlélet elvárásaival lép párbeszédre. A romtemplomot ábrázoló metszethez Grose írt kommentárt, s Burns versét ennek lábjegyzeteként közölte – a *Tam o' Shanter*

36 „When chapman billies leave the street / And drouthy neibors, neibors, meet”; Aranyánál: „Ha ritkul a vásári tér, / S szomszéd, koma, szomjan betér / Kocsmába, a hosszú napon; / S hullong a nép ki a kapun”. Hogy a *chapman billies* kifejezés ponyvaárusokra utal, arról lásd PITTOCK, *Scottish and Irish...*, i. m., 158.

37 A Burns-vers hangzó rétegéről és performativitásáról: Jerome MCGANN, *Reflections on Textual and Documentary Media in a Romantic and Post-Romantic Horizon*, *Studies in Romanticism*, 53(2014)/4, 481–507. Vö. Eisemann György érvelésével a romantika medialitásával kapcsolatban: EISEMANN György, *A későromantikus magyar líra*, Bp., Ráció, 2010, 51–52.

38 Burns felesége Robert Cromeknek mondta el az anekdotát, mely később J. G. Lockhart *The Life of Robert Burns* (1828) c. kötetében jelent meg. Vö. *The Poems and Songs...*, i. m., III, 1348. A történetet magyarul Imre Sándor írja le: „[...] a költemény elkészült egy napon, a melyen őt hitvese és két kis gyermeke fölkeresvén, magában sóhajtozva és dúdolvá látták jární a folyam mentén. Karjaival sokat és vadúl hadonázott, szülemelő balladájának némely sorát fönhangon szavalta s az öröm kitörésétől csaknem magán kívül vonaglott. E közben – a mint rejtekhelyből övéi szemlélték – könnyek peregtek alá orcáján némely verséhez, melyet épen akkor talált ki. Ez volt ebben a nembn első és utolsó kísérlete. (Magyarúl több fordításból ismerjük.)” IMRE Sándor, *Petőfi és Burns* = I. S., *Irodalmi tanulmányok*, Bp., Franklin-Társulat, 1897, II, 297–361, itt: 313.

39 Bonyolítja a történetet, hogy ez a bizonyos metszet az allowayi romtemplomot ábrázolta, arra viszont Burns kérte meg Grose-t, hogy a számára személyes emlékeket hordozó templomról metszetet készítsen.

40 Gerard CARRUTHERS, „Tongues turn'd inside out”: *The Reception of “Tam o' Shanter”*, *Studies in Scottish Literature*, 35–36(2007), 455–463, itt: 457.

tehát első könyvbéli megjelenése alkalmával egészen pontosan egy illusztráció kommentárjának a lábjegyzete volt. Az már szinte mellékes, hogy a könyvbéli publikáció előtt az ekkorra már éppen befutott népköltő még két folyóiratban is el tudta helyezni a verset – így is világos, hogy a *Tam o' Shanter* egy fontos értelemben a késő 18. századi nyomtatott kultúra terméke, mely a londoni székhelyű (egyébként félig svájci származású) Grose-t, az edinburghi folyóiratpiacot és az ayrshire-i Burnst sokszorosán és több irányban is összekötötte.⁴¹

Burns az *Antiquities* megjelenése után a versét tartalmazó könyvoldalakat az edinburghi Alexander Fraser Tytlernek is elküldte. A címzett, a kései skót felvilágosodás képviselője, foglalkozott jog- és történettudománnyal, irodalomkritikával s még fordításelmélettel is; ez utóbbiról szóló könyve ugyanabban az évben jelent meg, mint a *Tam o' Shanter*.⁴² Tytler dicsérte a költeményt, különösen annak központi jelenetét, a romtemplomban játszódó boszorkányszombatot, azonban a templombelső leírásából négy sort kifogásolt. Eredeti nyelv(ek)en így olvasható ez a rész:

Three Lawyers' tongues turn'd inside out,
Wi' lies seam'd like a beggar's clout;
Three Priests' hearts, rotten, black as muck,
Lay stinking, vile, in every neuk. – ⁴³

Tytler szerint ez a négy sor sérti a költeménytől elvárható dekórumot: „Bár önmagukban véve jók, mégis mivel [ezeknek a soroknak] minden érdeme a bennük hangot kapó szatírából származik, itt, a merő szörnyűség leírásának közepén, nincs helyük”.⁴⁴ Burns elfogadta a művelt irodalmár kritikáját, és verse következő kiadásából, az 1793-as edinburghi gyűjteményes kötetéből már kihagyta ezt a részt. Ezt követően szinte minden brit kiadás csonkítva közölte a szöveget, beleértve James Kinsley kritikai kiadását is (1968), amely lábjegyzetben adja meg a négy kihagyott sort. 2007-ben Gerard Carruthers azt írta, mindez „tipográfiai bizonyítéka annak, ahogyan Burns nyelvét kifordították” a vers kiadásai és kritikai recepciója során, és a jövőbeli szerkesztőket arra inti: „komoly figyelmet fordítsanak rá, hogy a hiányzó sorok visszakerüljenek” a szövegbe.⁴⁵ Mivel Carruthers e sorok írásakor az újabb kritikai kiadás szerkesztője, aligha kétséges, hogy ezt valóra is fogja váltani.

Hogy Tytler miért helytelenítette a fenti négy sort, nem szorul sok magyarázatra. Jogász lévén, aligha támogatta a szövegben megjelenő „kifordított” és „hazugsággal bélelt” ügyvédi nyelvek ábrázolását. És bár a kritikáját esztétikai érvekre építi, mégis világos, hogy a műfaji-stilisztikai kifogásnak ideológiai súlya van: a fantasztikus

41 A folyóiratközlésről: Bill DAWSON, *The First Publication of Burns's "Tam o' Shanter"*, *Studies in Scottish Literature*, 40(2014), 105–115.

42 Alexander Fraser TYTLER, *Essay on the Principles of Translation*, London–Edinburgh, Cadell and Davies–Creech, 1797².

43 *The Poems and Songs...*, i. m., II, 561. jegyz.

44 *Uo.*, III, 1362.

45 CARRUTHERS, i. m., 463.

történetet előadó népies költeményben nem lehetett helye a befogadó kultúrát és társadalmat bíráló szatírának. Az íratlan szabályok szerint a költő, amikor egy ódon hagyománynak ad irodalmi formát, nem beszélhet vissza a hagyomány szemlélésében örömet leelő művelt olvasónak.⁴⁶ Hogy ezt a szabályt Burns nyíltan megszegi, sőt, papokat és ügyvédeket gúnyol, *establishment*-ellenes kritikáját a testi csonkítás erőszakos képeivel fejezi ki, nyilvánvalóan sok lehetett Tytlernek, mint ahogy valószínűleg Burns előkelő levelezőpartnere, Frances Dunlop is emiatt panaszkodott a vers sértő mivoltára. (A költő utóbbinak még mentegeti a verset, a maga nemében mesterműnek nevezi – és törvénytelen gyermekével állítja párhuzamba.)⁴⁷ Nem tudjuk, miért egyezett bele végül Burns a kihagyásba; lehetséges érvként az is felmerül, hogy a kérdéses négy sor elhelyezése valóban logikátlan, a vers beszélője ugyanis éppen ezt megelőzően állapítja meg, hogy a templom „iszonyú” dekorációjának további részletezése „törvénytelen” volna: „Wi’ mair o’ horrible and awefu’ / Which even to name wad be unlawfu’” (140–141).⁴⁸ A *Tam o’ Shanter* transzgresszív poétikájának azonban tipikus eljárása, hogy amit a szöveg lehetetlennek vagy épp törvénytelennek bélyegez, az később mégis megtörténik benne. Maga a főhős az írott és íratlan szabályokat többszörösen megsértve kerül a kísértetjárta romtemplom közelébe, majd hallgatási kötelezettségét megszegve el is kiáltja magát, ezzel magára szabadítva a boszorkák seregét. Az 1793-as edinburghi kiadás ironikus lábjegyzete fel is hívja a „kései utazó” (az olvasó) figyelmét, hogy ha az erdőben ráesteledett, és „bármikor manók hálójába kerül, akármilyen veszedelmes továbbmennie, a visszafordulás sokkal nagyobb kockázat”.⁴⁹

Mivel a határok áthágása ennyire szerves része a vers poétikájának, aligha meglepő, hogy Burns öncenzúrája ellenére a 19. század folyamán olvasók és kritikusok újra és újra megfogalmazták kifogásaikat a mű egészével kapcsolatban. Robert Heron egyszerűen „illetlennek” nevezi a szöveget, Thomas Carlyle ennél plasztikusabban „sörögőre festett részeg fantazmagóriá”-nak.⁵⁰ A szöveg azonban maga is számol ezzel az értelmezési lehetőséggel (lásd az árpanedvet dicsőítő sorokat), mint ahogy az elfojtás

46 Maureen McLane Walter Scott gyűjtői tevékenysége kapcsán írja le, hogy a 18. század végén a szóbeli hagyományt gyakran „élő kövület”-nek tekintették, mely az archaikus kultúrát a modern világ felé volt hivatva közvetíteni. Tehát a gyűjtők gyakran úgy ábrázolják az adatközlőt, mint akivel nem egy korban élnek. Vö. Maureen MACLANE, *Balladeering, Minstrelsy, and the Making of British Romantic Poetry*, Cambridge, CUP, 2008, 40–41. Ezt a szemléletet Johannes Fabian nyomán „az egyidejűség megtagadásának” nevezi CRONIN, *i. m.*, 27.

47 *The Poems and Songs...*, *i. m.*, III, 1349 (Robert Burns to Frances Dunlop, 11 Apr. 1791). A törvénytelenység szerepéről Burns-nél lásd Christopher Ricks kiváló írását: *Burns = C. R., Allusion to the Poets*, Oxford, OUP, 2002, 43–82; különösen: 54–67. (Talán nem véletlen az egybecsengés Arany *Bolond Istókjával*: „Törvényes a sarj, vagy törvénytelen, / Az végre mindegy, csak te légy jelen.”)

48 Ezt az érvet G. Ross Roy említi, bár számos másikat is megvizsgál. Vö. G. ROSS ROY, *Editing Robert Burns in the Nineteenth Century = Burns Now*, ed. Kenneth SIMPSON, Edinburgh, Canongate, 1994, 129–149, itt: 130–131.

49 „It may be proper likewise to mention to the benighted traveller, that when he falls in with *bogles*, whatever danger may be in his going forward, there is much more hazard in turning back.” *The Poems and Songs...*, *i. m.*, II, 563.

50 *Robert Burns: The Critical Heritage*, ed. Donald A. Low, London–Boston, Routledge and Kegan Paul, 1974, 99–100, 368.

és a cenzúra erejével is (a történet végén szereplő „vicc-kasztráció”,⁵¹ vagyis az, hogy egy dühös boszorkány többől letépi a folyón épp átkelő főhős lovának a farkát, mintha épp erre utalna humorosan). Talán ezért is, a *Tam o' Shanter* minden kritika ellenére a Burns-kánon egyik alapdarabja lett, és ezt a pozícióját a mai napig megőrizte.

A „kifordított nyelvek” Aranynál

Az Arany János (1873), majd Lévy József (1892) fordítása közötti időszak nagyjából kijelöli azt a periódust, amikor Burns népszerűsége a 19. századi magyar irodalomban a csúcson volt. A két fordítást több szempontból is érdemes volna összehasonlítani és kontextusba helyezni. A jelen tanulmányban egyetlen nyomot követve igyekszem Arany és Lévy eltérő fordítói stratégiáját leírni, méghozzá a vers utóéletét olyannyira meghatározó csonkítás – vagy, kevésbé drasztikusan fogalmazva, kihagyás – nyomán. A kihagyás persze mindig is része a műfordítás gyakorlatának; a versek nem objektíve adott entitások, így eleve lehetetlen mindent lefordítani belőlük. Ahogyan Peter Fawcett fogalmaz: „A fordító választásai az esetek túlnyomó többségében kizárják az eredeti szöveg bizonyos aspektusait, ezért úgy tűnik, a kizárás vagy kihagyás tulajdonképpen a fordítás ontológiai státusának szerves része.”⁵² Egyes kihagyások azonban látványosabbak vagy jobban körülhatárolhatók, mint a többi, s az, hogy ilyen esetekben az adott szövegből pontosan *mi* marad ki (illetve *mi nem*), igencsak jellemző lehet a befogadó közegre.

Úgy tűnik, hogy a Tytler által kifogásolt négy sor Arany Jánosnak is gondot okozott. Arany László visszaemlékezése szerint apja az 1850-es években kezdett Burnsszel foglalkozni – a skót költő ebben a korszakban egyik kedvence volt.⁵³ Hogy ebben a nehéz időben mit jelentett Arany számára az „angol” irodalom, arról Voinovich Géza írása ma is sokatmondó,⁵⁴ az is köztudott, hogy a *Családi kör* megírásában Burns kulcsszerepet játszott.⁵⁵ Arany később is vissza-visszatért hozzá. „Burns most az újabb olvasáskor sem vesztett nála egykori hatásából semmit; sokáig foglalkozott vele; örömet bajlódott

51 A „vicc-kasztráció” kifejezést használja Robert CRAWFORD, *Robert Fergusson's Robert Burns = Robert Burns and Cultural Authority*, ed. Robert CRAWFORD, Edinburgh, Edinburgh UP, 1997, 1–22; 19.

52 Peter FAWCETT, *Translation and Power Play*, *The Translator*, 1(1995)/2, 177–192, itt: 178. Idézi Denise MERKLE, Carol O'SULLIVAN, Luc van DOORSLAER, Michaela WOLF, *Exploring a Neglected Century: Translation and Censorship in Nineteenth-Century Europe = The Power of the Pen: Translation & Censorship in Nineteenth-century Europe*, eds. Denise MERKLE et al., Wien–Berlin, Lit Verlag, 2010, 7–26, itt: 11.

53 Vö. ARANY János, *Próza művek 2: 1860–1882*, szerk. NÉMETH G. Béla, Bp., Akadémiai, 1968, 910.

54 VOINOVICH Géza, *Arany és Byron*, *ItK*, 41(1931), 257–276.

55 A *Családi kör* gazdag szakirodalmából Burnsszel kapcsolatban: TOLNAI Vilmos, *Burns Róbert »Szombat estéje« irodalmunkban*, BpSzle, 192/551(1923), 222–229; KENYERES Zoltán, *Egy téma, két költő: Burns A zsellér szombatestéje és Arany Családi kör-e*, FK, 1–2(1959), 189–194; Szász Anna Mária, *Az angol szentimentális líra néhány motívuma a „Családi kör”-ben*, *ItK*, 78(1974), 351–357; T. ERDÉLYI Ilona, *Két rendhagyó biedermeier családi vers (Erdélyi János: Családi kép és Arany János: Családi kör) = Aranyozás: Tanulmányok Korompay H. János hatvanadik születésnapjára*, szerk. FÓRIZS Gergely, Bp., rec.iti, 2009, 122–132.

skót dialektusa nehézségeinek leküzdésével s néhány költeményének fordítgatását is megpróbálta; e fordítások közül *Kóbor Tamást* néhány évvel később (1873) *Gyulai* sűrűgetésére befejezte s átadta a *Budapesti Szemlé*-nek⁵⁶ – írja Arany László.⁵⁶ Arany János esetében nem újdonság, hogy a fordítói munkát olykor felfüggesztette, majd (esetleg többször) visszatért hozzá. A *Kóbor Tamás* fordítását azonban a kézirat alapján (a kritikai kiadás jegyzete szerint) éppen az után a rész után szakította félbe, amelyikkel Tytlernek is meggyűlt a baja.⁵⁷ Ebben az esetben érdemes feltenni a spekulatív kérdést: vajon miért? Mi állhatott a megszakítás hátterében? Ha megnézzük a szöveget, amelyből Arany dolgozott, közelebb kerülhetünk egy lehetséges válaszhoz. A Tisza családtól kapott Burns-kötet, mely a tulajdonában volt,⁵⁸ a lipcsei Tauchnitz kiadó kisalakú zsebkönyve. Voinovich Géza szerint Arany a kötet több versét pirossal megjelölte (azokat, amelyeket egészében vagy részben lefordított, illetve – mint a *The Cotter's Saturday Night* esetében – adaptált), valamint szótári definíciókat és lehetséges magyar megfelelőket jegyzett fel a skót tájnyelvi kifejezésekhez (a kiadás, mint a legtöbb eredeti nyelvű Burns-kötet, rövid szöszedetet is tartalmazott).⁵⁹ A *Tam o' Shanter* kérdéses passzusa azonban minden további magyarázat nélkül így szerepelt:

[Three Lawyer's tongues, turn'd inside out,
Wi' lies seam'd like a beggar's clout;
Three Priest's hearts, rotten, black as muck,
Lay stinking, vile in every neuk.]
With mair o' horrible & awefu',
Which even to name wad be unlawfu'.⁶⁰

A Tauchnitz tehát, talán sajátosan köztes státusza miatt (mint angol irodalmat kiadó német cég) közölte a majd minden brit kiadásból hiányzó négy sort, igaz, kapcsos zárójelben. Gerard Carruthers már idézett tanulmányában egyetlenegy 19. századi kiadást említ, mely teljes szöveget hoz: az 1808-as alnwickit (igaz, a Nagy-Britannián kívüli közlésekkel nem foglalkozik ez az írása).⁶¹ A Tauchnitz-féle szöveg más tekintetben is egyezik az alnwicki változattal, ugyanis mindkettő megváltoztatja a sorok elrendezését: az a bizonyos négy sor mindkét esetben az általánosító konklúzió *előltre* kerül, amivel tulajdonképpen megoldódik a logikátlanság fent említett problémája. Más szempontból azonban nem azonos a két kiadás, és a kapcsos zárójelek csak a lipcsei szövegben jelennek meg.⁶²

56 ARANY, *Prózai művek 2, i. m.*, 911. Ugyanezt közli: ARANY János, *Kisebb költemények*, szerk. VOINOVICH Géza, Bp., Akadémiai, 1951 (Arany János Összes Művei, 1), 523.

57 ARANY, *Kisebb költemények, i. m.*, 523.

58 GÁL István, *Arany János és az angol irodalom* [1971] = *Magyarország és az angolszász világ*, szerk. FRANK Tibor, GÁL Ágnes, GÁL Julianna, Bp., Argumentum–OSZK, 2005, 636–642, itt: 637.

59 VOINOVICH, *i. m.*, 258.

60 *The Poetical Works of Robert Burns: With the Life and Portrait of the Author*, Leipzig, Tauchnitz, 1845.

61 *The Poetical Works of Robert Burns; with his Life, Ornamented with Engravings by Mr. BEWICK, from original designs by Mr THURSTON, I–II, Alnwick, Catnach and Davison, 1808. Vö. CARRUTHERS, i. m.*, 462.

62 A Tauchnitz-féle szövegben eltérő a versek elrendezése és a bevezetés is, tehát nem lehetett az alnwicki változat utánközlése.

A fordításelemletheből ismert a fordító és az olvasó közötti kimondatlan egyezség fogalma, mely szerint az olvasó „elfogadja, hogy a fordítás folyamatára utaló jelek rejtve maradnak előle”.⁶³ Ezt kiegészítve elmondhatjuk: az egyezségnek az is része lehet, hogy a fordításszövegből az eredeti szöveg szerkesztésével kapcsolatos jelek is hiányozni fognak – a fordítások gyakran a fix eredetit preferálják. Lehetséges, hogy Aranyt a Tauchnitz-féle szöveg ellentmondásos volta állította meg, s azért függesztette fel a munkát, hogy a kapcsos zárójelek kérdését tisztázza, majd Gyulai sürgetésére felülemelkedett a problémán, és befejezte a fordítást. De az is elképzelhető, hogy magát Aranyt is elbizonytalanította a határsértő passzus. Ismeretes, hogy miután Arisztophanész komédiáit a „maga öröme” lefordította, vonakodott az „üzleti zajjal” járó kiadástól, nehogy „a vegyes nagy közönség kezébe jusson” az obszcenitásokat tartalmazó szöveg.⁶⁴ Végül az Akadémia kérésére mégis beleegyezett a kiadásba, több száz magyarázó jegyzettel, egy népies és archaikus kifejezéseket magyarázó glosszáriummal (Ponory Thewrewk Emil összeállításában), és kihagyások nélkül.⁶⁵ Dávidházi Péter írja, hogy Arany „fordítóként többször is a *horribile dictu* hangján latolgatta egy-egy szerző nem ildomos részletének esetleges kihagyását, mégpedig a megcsonkításhoz, sőt ismételten a *kasztráláshoz* hasonlítva a (végül mindig kizárandó) lehetőséget”.⁶⁶ Ezek a Burns szempontjából is sokatmondó metaforák jelennek meg a Shakespeare Bizottság 1860-as híres állásfoglalásában, melynek megfogalmazásában Arany kulcsszerepet játszott: „Fontos kérdés továbbá, vajon Shakspeare, úgy a mint van sikamlós, nem ritkán obscenus részeivel adassék-e a magyar közönség elé. Itt az a kérdés áll elő: teljes Shakspeare-t akarunk-e, vagy megcsonkított, hézagos, castrált kiadást.”⁶⁷ Dávidházi Péter úgy fogalmaz, hogy ez a dokumentum a Shakespeare-szövegek „sérthetetlen integritása” mellett foglal állást,⁶⁸ amikor kizárja a komolyabb kihagyások vagy a cselekmény átalakításának lehetőségét, s a fordítóknak szabad kezet ad annak eldöntésében, milyen részleteket kívánnak esetleg „szelidebben” megfogalmazni.

A fenti példák jól mutatják, hogy ebben az időszakban a klasszikus irodalom fordításával kapcsolatos megfontolások esztétikai és morális szempontokat vegyítettek;

63 *Exploring a Neglected Century*, i. m., 21.

64 GYULAI Pál, *Előszó = Aristophanes vígjátékai*, ford. ARANY János, Bp., Ráth Mór, 1880, xiv–xv. Arany 1879-es levelét Gyulainak innen idézi BOLONYAI Gábor, *A szerkesztő előszava = Arisztophanész vígjátékai*, ford. ARANY János, Bp., Osiris, 2002 (Osiris Klasszikusok), 5–18; 5.

65 Köszönet Bolonyai Gábornak, hogy a jegyzetekre felhívta a figyelmemet. Róluk és a glosszáriumról lásd *uo*. Milbacher Róbert kiemeli, hogy Arany azért fontolgatta a finomítást, „népies euphemizmussal” vagy másképp igyekezvén „kétértelművé tenni a nagyon is egyértelmű kifejezést”. MILBACHER Róbert, „Földben állasz mély gyökökkel...”: *A magyar irodalmi népiesség genezisének vázlatja*, Bp., Osiris, 2000, 148. Vö. a szókimondással kapcsolatban BOLONYAI, i. m., 12–16.

66 DÁVIDHÁZI Péter, *Az idegen nő testének varázsa (Az érzékiség határátlépései Arany költészetében)*, Alföld, 49(1998)/11, 89–103, itt: 95.

67 [A Shakespeare magyar kiadása ügyében előterjesztett jelentés] = ARANY János, *Hivatali iratok 1*, szerk. KERESZTURY Dezső, Bp., Akadémiai, 1966 (Arany János Összes Művei, 13), 339–343, itt: 341.

68 Péter DÁVIDHÁZI, *The Romantic Cult of Shakespeare: Literary Reception in Anthropological Perspective*, Basingstoke–London–New York, Macmillan–St. Martin’s Press, 1998, 159. Lásd még UÓ, „Isten másodszülöttje”: *A magyar Shakespeare-kultusz természetrajza*, Bp., Gondolat, 1989, 184–185.

egy-egy mű magyar nyelvű kiadása egyúttal morális jóváhagyást is jelentett.⁶⁹ Mint láttuk, Arany ebben a közegben többször megtagadta, hogy az erkölcs vagy a jóízlés nevében cenzúrának vessen alá egy-egy művet. Így nem meglepő, hogy amikor végül a *Kóbor Tamás* megjelent a Budapesti Szemle hasábjain, nem viselte nyomát a csonkításnak. Meggyőződés, hogy Arany itt nem egyszerűen lefordította a kérdéses passzust, hanem a kihagyással *szemben* foglalt állást. Erre utal, hogy épp a kritikus résznél függesztette fel a munkát, mint ahogy az is, hogy végül éppen a csonkítás nyomait, a zárójeleket hagyta ki, ezáltal helyreállítva Burns szövegének integritását. Pontosabban: olyan magyar szöveget hozott létre, melyben a kihagyás egyszerűen *nem történt meg*:

Ott három ügyvédnek a nyelve
Sok rongy-hazugsággal bélelve;
Rohadt papszívek feketén
Bűzlöttek minden szegletén;
S több iszonyúság, förtelem,
Hogy elsorolni vétkelem.⁷⁰

A *vétel* ige használata itt külön figyelemre méltó. Aranynál máshol is előfordul ez a szó, méghozzá a *Vojtina levelei öccséhez* (1850) című versben, amelyben a költő Burns-ről, „a skótok Petőfijé”-ről is megemlékezik. Valamivel e rész után olvassuk: „Így töre ki belőled a zseni; / Vételtem ezt meg nem érinteni. –”⁷¹ A kontextus alapján a *vétel* jelentése itt ’véteknék tart’, mint ahogy ez a jelentés illeszkedik a *Kóbor Tamás* szövegébe is. De a *vétek* főnév előfordulása egy korábbi Arany-szövegben talán még érdekesebb. A *Rózsa és Ibolya* (1847) című „népmesében” – amely műfajában közel áll a *Kóbor Tamáshoz* – így számol be az elbeszélő a boszorkány átkáról, amikor Ibolya átlépi Tünderország határát:

Mennyi ocsmány szitkot, átkot monda rája,
Még ezen felül is, álnok mostohája!
Istent is káromló, ördögös szavakat, –
Vétek volna könyvbe leírni azokat.⁷²

Arany megfogalmazása itt a saját (későbbi) műfordításával cseng össze: a *Kóbor Tamás* „Hogy elsorolni vétkelem” sora és a „Vétek volna könyvbe leírni azokat” egyaránt a legvégső határátlépésre, a blaszfémiára utal. Sokatmondó, hogy mind Arany, mind Burns meséjében az archaikus, népi világ és a modernitás határát mágikus erők őrzik, és mindkét szöveghely kapcsán felmerül a könyvnyomtatás rendjébe való átlépés, s ezzel

69 Vö. DÁVIDHÁZI, *Romantic Cult...*, i. m., 161; Uő, „Isten másodszülöttje”, i. m., 185–190.

70 ARANY, *Kisebb költemények*, i. m., 316.

71 Uo., 118.

72 ARANY János, *Elbeszélő költemények*, szerk. VOINOVICH Géza, Bp., Akadémiai, 1952 (Arany János Összes Művei, 3), 16.

együtt a cenzúra kérdése.⁷³ Míg Burns esetében ez utóbbi leginkább a mű utóéletében válik láthatóvá (bár külön-külön mind a könyv, mind a csonkítás motívuma szerepel a versben), addig Arany meséje úgy teremti meg a szövegben a szóbeli eredet(i) fikcióját, hogy megjelöli, mi *nem* jelenhet meg nyomtatásban.⁷⁴ Ezáltal utal az egymással össze nem mérhető nyelvek és médiumok közötti váltásra, de a versben megszólaló hang ki-mondhatatlan „másikjára” is.⁷⁵ Ignotus Burns kapcsán majd hangsúlyozni fogja a szóbeliségben gyökerező népi kultúra és az irodalmiság kibékíthetetlen ellentétét: „De ha valaki Burnsöt például irodalmi angolra költené át: az sem járna jobban. Éppen, mert minden dialektus, míg irodalmi nyelvvé nem vált, már magában népi, tehát naiv, s minden irodalmi nyelv, bármint népiből emelkedett legyen irodalmivá, már magában ápolt, tehát nem naiv. Egészen más anyag, egészen más hangszer, – nem lehet belőle, nem lehet rajt ugyanazt kihozni.”⁷⁶ Arany fordítása ezzel szemben a Burns-vers népies, „naiv” hangját is összetettnek mutatja (akárcsak a saját „népmeséjének” elbeszélő szölamát): egy kulturális szabályhálón átszűrt, többé-kevésbé tudatosan megalkotott hangnak, ezáltal pedig közvetett módon a „könyvbe nem illő”, botránys elemről ad hírt.

Lévay és a „nép-nemzeti” kompromisszum

Hogy Arany fordítói eljárása cseppet sem volt magától értetődő, azt még világosabban látjuk, ha Lévay József csaknem húsz évvel későbbi fordításával vetjük össze. Lévay ugyanabból a Tauchnitz-féle kiadásból dolgozott, mint Arany (a jegyzeteivel ellátott példány ma a miskolci Herman Ottó Múzeum tulajdona),⁷⁷ bár 1892-es Burns-kötetéből egyértelmű, hogy más kiadásokat is jól ismert.⁷⁸ Azt is tudjuk, hogy Lévay ismerte

73 Hermann Zoltán mutat rá, hogy az átok Arany szövegében a könyvnyomtatással kerül figuratív kapcsolatba. HERMANN Zoltán, *Arany János: Rózsa és Ibolya = „De mi a népiesség...”: Tudományos tanácskozás*, szerk. SALLAI Éva, Bp., Kölcsey Intézet, 2005, 435–449, itt: 444. Lásd még Uő, *Egy irodalmi program allegóriája – Arany János: Rózsa és Ibolya = H. Z., Varázs/szer/tár: Varázsmesei kánonok a régiségben és a romantikában*, Bp., L'Harmattan, 2012, 194–206.

74 A hangsúlyozott közvetítettség (hipermediáció) éppen a közvetlenség illúzióját képes felkelteni; vö. Jay David BOLTER, Richard GRUSIN, *Remediation: Understanding New Media*, Cambridge, MA, MIT Press, 1999. Arany meséjét számos írásbeli és szóbeli variáns, valamint az Arany család mesemondó és -lejegyző gyakorlata szempontjából vizsgálja GULYÁS Judit, „Mert ha irunk népdalt, mért ne népmesét?": *A népmese az 1840-es évek magyar irodalmában*, Bp., Akadémiai, 2010 (Néprajzi Tanulmányok), 203–300.

75 Vö. a „másodlagos másság” tapasztalatával, mely a másik elképzelésének és megismerésének lehetetlenségéből származik. Sanford BUDICK, *Crises of Alterity: Cultural Untranslatability and the Experience of Secondary Otherness = The Translatability of Cultures: Figurations of the Space Between*, szerk. Sanford BUDICK, Wolfgang ISER, Stanford, Stanford UP, 1996, 1–22.

76 IGNOTUS, *Fordítás... i. m.*, 671.

77 Köszönettel tartozom a Múzeum munkatársainak, hogy a Lévay-hagyatékából rendelkezésemre bocsátották ezt a példányt.

78 A kötet elején közölt Burns-életrajz forrásai a szöveg szerint „A. C. Conningham [!], Carlyle és Taine”. Lásd BURNS Róbert *Költevényei*, i. m., 5. Allan Cunningham 1842-es londoni kiadása (*The Complete Works of Robert Burns*) ma megtalálható Miskolcon a Lévay József Muzeális Könyvtárban – ez a kiadás nem tartalmazza a kérdéses négy sort.

Arany fordítását, mégpedig valószínűleg a megjelenése pillanatától: a Budapesti Szemle 1873-as száma ugyanis Lévay *Jó tanácsok* című versét közölte Arany *Kóbor Tamásának* szomszédságában (ebben a versben egyébként Lévay mintha épp Vojtina „tanácsait” fogalmazná újra, beleértve az őstehetség szatirikus ábrázolását is).⁷⁹ Burns-kötetének előszavában Lévay említi, hogy ismerte a fordítóelődök munkáját: „Aranytól vannak egyes darabok, Szász Károlytól számosabbak. Azok az én fordításomban is megtalálhatók, lehet, hogy kevesebb szerencsével, de az én fordításomban.”⁸⁰ Ez a megjegyzés mintha a szerénység mögött némi öntudatos rivalizálást sejtetne. Az, hogy ebben az esetben Lévay megtartotta az Arany János által adott címet, a szöveg néhány más jellegzetességével együtt, talán ennél is többet: a korábbi fordítás kijavításának igényét. (Lévay egyébként már-már kultikus tisztelettel írt Aranyról, különösen a „nagy előd” halála után, akinél csak nyolc évvel volt fiatalabb).⁸¹ Mindenesetre ebben a változatban a kérdéses négy sor nyomtalanul eltűnik a szövegből – azaz majdnem, Lévay ugyanis beilleszt három pontot a kihagyás előtti sor végére, bár ez így, félrevezető módon, inkább az elbeszélő elfúló hangjaként értelmezhető, mintsem a szerkesztő vagy a fordító beavatkozásaként.⁸² A Tauchnitz-féle szövegben rejlő ellentmondást tehát valóban két-féleképpen lehetett feloldani: Arany paradox módon kihagyott valamit (a zárójeleket), hogy helyreállítsa a szöveg egységét, míg Lévay a hozzátoldott három ponttal véglegecsítette a vers „megcsonkítását”.

Alexander Fraser Tytler a műfordításról írott esszéjében (1791) úgy érvelt, hogy a kifinomult ízlésű fordítónak joga van ahhoz, hogy a fordított szöveg kifogásolható részeit átírja vagy kihagyja, akár klasszikus művek esetében is.⁸³ Weissbort és Eysteinnson szerint, bár Tytler látszólag a fordítás „tökéletes hűségének” kritériumát hangsúlyozza, mégis ebben az alapvetően neoklasszicista rendszerben a fordító „a gyakorlatban egyfajta cenzorként működik”.⁸⁴ Elgondolkodtató, hogy a *Tam o' Shanter* viszonylatában mind Tytler, mind Lévay a cenzor funkcióit is részben magukra vették, bár kerek egy

79 „Második szó: „Ne tarts rendet, / Légy, mint isten megteremtett, / Vidor materialista, / Egyszerű naturalista, / Tőről fakadt népies... / S dicsőség vár, csak siess. // Hajadat ne érje fésű, / Légy fájdalmas kinézésű, / De ne fájjon azért semmi, / Tudj tivornyan inni, enni... / Igy élhetsz túl a siron, / Mint Petőfi, meg Byron.” LÉVAY József, *Jó tanácsok*, BpSzele, 1873, 395–397, itt: 396.

80 BURNS Róbert *Költeményei*, i. m., 4–5.

81 Arany és a „nagy elődök” szerepét Lévay önreprezentációjában részletesen leírja PORKOLÁB Tibor, *Az (arany) középszer költője: A Lévay-recepció néhány sajátosságáról*, A Herman Ottó Múzeum Évkönyve, 35–36(1997), 363–378. *Visszatekintés* c. memoárjában Lévay így fogalmaz: „költőnek is, embernek is ő [Arany] volt az én eszményképem. Síromig drága kincsül őrzöm annak emlékét, hogy én őt közelről, közvetlenül sokáig ismerhettem, becsülhettem, szerethettem és hogy azt a ragaszkodást és rokonszenvet irántam a maga módja szerint ő is viszonzotta.” LÉVAY József, *Visszatekintés*, szerk. BALÁZS Győző, Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltár, 1988 [1935], 28.

82 „Térd-kötőt, mely gyermeket veszte; / Kést, mely egy apa torkát metszte, / Kivégzé őt saját fia, / A késnyelen van őszhaja... / S több szörnyű dolgot szerte szórva, / Mit megneveznem is bűn volna.” LÉVAY, *BURNS Róbert költeményei*, i. m., 493.

83 Tytler egyik példája erre Pope Homérosz-fordításából való, ahol Pope egy „oda nem illő” testi utalást hagy el. Alexander TYTLER, i. m., 56.

84 *Translation: Theory and Practice. A Historical Reader*, eds. Daniel WEISSBORT, Astradur EYSTEINSSON, Oxford, Oxford University Press, 2006, 188. Lásd még erről VENUTI, i. m., 72.

évszázad és persze jelentős földrajzi és kulturális távolság választja el őket egymástól.⁸⁵ Michael Holman és Jean Boase-Beier kifejezésével: mindketten „kapuőrök”, akik „felügyelik, mi jöhet be és mi marad kívül egy-egy nyelvi-kulturális területen”.⁸⁶ A párhuzam azt is láthatóvá teszi, hogy a Lévy által oly nagyra értékelt és szorgalmasan gyakorolt népies vagy népnemzeti irány bizonyos jegyeiben a klasszicizmussal osztozik.

Porkoláb Tibor Lévynek a Budapesti Szemlében megjelent kritikái alapján pontosan megmutatja, hol húzódnak a „természetesség” határai ebben a poétikában. Miközben Lévy a keresetlenséget az egyik legfőbb értéknek nevezi (amikor például Arany és Burns műveiben csodálja), azt már rendszerint kifogásolja, ha a „természet” túl közelre merészkedik: „Sok szabad a költőnek, de nem minden. Nem mind szép az művészileg, a mi önmagában természetes” – idézi Porkoláb az Erdős Renée-ről szóló kritikát. Az *Irodalmi lelkiismeret* című értekezés (1864) részletesebben is kifejti:

S vajon megbirja-e, szembetűnő kár nélkül, a mi társadalmi, morális miveltségünk e merészen túlzó rajzokat, melyekben az utolsó figefa-levél is lefosztatik az élet alakjairól? vajon nem illan-e el az élet költészete, ha többé ritka fátyolt sem hagyunk azon eszméken és tárgyakon, melyeknek érdekét sok tekintetben éppen a titok fátyola fokozá?⁸⁷

*Kóbor Tamás*ában Lévy a legsűrűbb fátyol elvét alkalmazza, amikor három ponttal kitakarja a Tytler által is kritizált négy sort (igaz, erre a Tauchnitztól eltérő kiadások is felbátoríthatták). De a „figefa-levélre” is találunk példát: a narrátor nadrágját mellénynek fordítja, épp abban a részben, ahol csinos fiatal lányokról fantáziál: „Itt a mellényem hamarjában, / – Jó fajta kék plüs hajdanában – / Od’ adnám az egyetlen kincsem, / Hogy őket egyszer megtekintsem”.⁸⁸ Erre a módosításra már a glasgow-i irodalmár William Jacks is felhívta a figyelmet, amikor nemzetközi fordításantológiájában Lévy fordításait kommentálta (összességében egyébként pozitívan).⁸⁹ Az Erdélyi Múzeum kritikusa Lévy védelmére kelt azzal, hogy a magyar költő nem ismerhette Burns összes tájnyelvi kifejezését.⁹⁰ Arany azonban könnyedén felülemelkedett ezen a nehézségen: az ő fordításában a megfelelő ruhadarab szerepel, egyértelmű szexu-

85 Tytler fordításelméleti írása J. S. Holmes szerint a teljes 19. század folyamán, de még a 20. században is befolyással bírt. Idézi *Translation: Theory and Practice*, i. m., 189. Lévy egy alkalommal hivatkozik Tytlerre mint történetíróra: LÉVAY József, *Régi skót balladák és a vándordalnokság (Értekezés)*, Szépirodalmi Figyelő, 2(1862)/1, 1–4; 2(1862)/2, 17–20, 2(1862)/3, 33–36, itt: 18.

86 Michael HOLMAN, Jean BOASE-BEIER, *Introduction = The Practices of Literary Translation: Constraints and Creativity*, eds. Jean BOASE-BEIER, Michael HOLMAN, Manchester, St Jerome Publishing, 1999, 1–19, itt: 11.

87 PORKOLÁB, *Lévy, a kritikus*, i. m., 623. Az erotikus irodalommal szembeni korabeli attitűdről és a Gyulai által kizárt Új Nemzedék stratégiájáról lásd CSÁSZTVAY Tünde, *A him veréb és a pillangó (Az akadémikus és az erotikus irodalom harca a XIX. század utolsó harmadában)*, Holmi, 15(2003), 477–493.

88 LÉVAY, *Burns Róbert költeményei*, i. m., 493–494.

89 William JACKS, *Robert Burns in Other Tongues: A Critical Review of the Translations of the Songs & Poems of Robert Burns*, Glasgow, James MacLehose and Sons, 1896, 297. Jacks megjegyzéséről lásd még BOGÁR, i. m., 296.

90 KR. L., *Burns költeményei fordításban (Robert Burns in Other Tongues)*, ErdMúz, 13(1896)/4, 185–186, itt: 185.

ális töltettel: „Ezt a »többsincs« nadrágom is, / Mely egykor volt kék bolyhu *plush*, / Leadnám czombomrul, le, csak / Hogy egyszer rámpillantsanak!”⁹¹ Ha máshonnan nem is, Lévy innen biztosan megérthette, miről van szó; mi több, Burns „dialektusa” Magyarországon sem volt teljesen hozzáférhetetlen. Egy 1886-os kiadású *Angol–magyar Nagyszótár* külön függelékben adta meg a „Scott Walter, Burns Robert és más skót írók műveiben előforduló tájszók” magyarázatát, és a versben szereplő kifejezésnél ez olvasható: „Breeks (= breeches), s. pl. *nadrág*”.⁹² Mindez azt mutatja, hogy Lévy nagyon is jól tudhatta, miről szólnak ezek a sorok, és *éppen ezért* tarthatta szükségesnek a változtatást. Érdeemes megjegyezni, hogy Shakespeare-fordításai (talán épp a Shakespeare Bizottság már idézett irányelvei miatt) mintha kevésbé volnának szemérmesek: a *Vízkereszt* első felvonásának harmadik jelenetében például a minimum sikamlós „kúrozzad” kifejezés játszik kulcsszerepet.⁹³

Ennek fényében megkockáztatható a feltevés, hogy Lévy számára Burns tisztasága különösen is fontos lehetett. Ha megnézzük a teljes fordításkötetet, láthatjuk, hogy Lévy kapuőri tevékenysége nem esetleges, hanem szisztematikus, kezdve a lefordítandó versek kiválasztásával. A *Bevezető*ben leírja, hogy ebben egyrészt az „ízlés” vezette, másrészt igyekezett elkerülni a Burns korában aktuális vallási illetve politikai csatározásokra vonatkozó szövegeket, hiszen ezek tulajdonképpen „a költő lantjára” sem voltak érdemesek.⁹⁴ Jól egybevág ez a megbékélés vagy kiengesztelődés morális-esztétikai normájával, amelynek hangsúlyos jelenlétét a 19. század második felének kritikájában Dávidházi Péter írta le, s amelynek hatását Porkoláb Tibor Lévy kapcsán is kimutatta.⁹⁵ Valószínűleg ennek az eredménye, hogy a *The Holy Fair*, a *To a Louse* és a *Holy Willie’s Prayer* című verseket Lévy kihagyta (utóbbi a brit kiadásokban is csak az 1890-es években jelent meg teljes szöveggel),⁹⁶ csakúgy, mint a politikailag radikális *The Tree*

91 ARANY, *Kisebb költemények*, i. m., 316.

92 Franz de Paula BIZONFY, *English–Hungarian Dictionary* / BIZONFY Ferencz, *Angol–magyar nagyszótár: Második, Scott Walter, Burns Robert és más skót írók műveiben előforduló tájszók magyarázatával bővített kiadás*, Bp., Franklin-Társulat, 1886, I, 473.

93 William SHAKESPEARE, *Vízkereszt vagy a mit akartok*, ford. LÉVAY József = *Shakspere színművei: Fordítják többen*, bev., jegyz. CSIKY Gergely, jav. kiad., Bp., Ráth Mór, 1886. Köszönöm Pikli Natáliának, hogy felhívta erre a figyelmemet.

94 „Nemcsak a fordítás rendkívüli nehézségei, hanem olykor izlési tekintetek, majd a költőnek helyi, személyi, vagy korviszonyaira való speciális vonatkozások is visszatartottak. Azok a vallási, felekezeti villongások, melyekbe Burns is belevegült műsájával, valamint nem voltak érdemesek a költő lantjára, úgy az azoktól írott polemikus és satirikus versek sem bírnának különös érdekel a magyar olvasó előtt. Épen úgy azon versek sem, a melyek ama kor irodalmi, vagy részben politikai vitáira vonatkoznak.” LÉVAY, *Burns Róbert Versei*, i. m., 3–4. Péterfy Jenő már a Budapesti Szemle számára írt cikkében megjegyzi, hogy „Burns [...] némileg csonka marad satirikus s polemikus versei nélkül, melyek némelyikében egész ereje meglátszik; de Lévy szelidebb, szemlélkedőbb műsája ezeket már kevésbé szerette.” [PÉTERFY], *Burns Róbert költeményei*, i. m., 165.

95 PORKOLÁB Tibor, *Lévy, a kritikus*, i. m., 619. Vö. DÁVIDHÁZI Péter, *Hunyt mesterünk: Arany János kritikusai öröksége*, Bp., Argumentum, 1994, 82.

96 A *Holy Willie’s Prayer*ről és általában Burns 19. századi angol cenzúrázásáról: Gerard CARRUTHERS, *The Word on Burns = Robert Burns in the Twenty-First Century*, eds. Johnny RODGER, Gerard CARRUTHERS, Dingwall, Sandstone Press, 2009, 25–37, itt: 31.

of Liberty és a *The Jolly Beggars* című műveket (bár utóbbi kettő fordítását Lévy 1909-re elkészítette – a jelek szerint komoly nehézségek árán).⁹⁷ Itt-ott a Tauchnitz-féle kiadásban „nem” vagy „nem kell” bejegyzéssel jelölte az elutasítandó verseket.⁹⁸ Ezekben a döntésekben minden bizonnyal többféle szempont vezérelte, de az gyanítható, hogy Burns szabadkőműves versét (*The Farewell to the Brethren of St. James's Lodge, Tarbolton*), illetve több politikai versét (pl. *Ye Jacobites by name*) tematikai okokból jelölte „nem”-mel. Ironikus módon ugyanezt a minősítést kapta a *Jeannie's Bosom* című dal, melynek beszélője a politikától elfordulva a szerelemben keresi a királyságát.

Lévy Burns-képét bizonyos mértékig szükségszerűen meghatározták a nemzetközi recepció jellegzetességei: azok a szövegkiadások, amelyek G. Ross Roy megfogalmazásában „nem riadtak vissza attól, hogy Skócia bárdjának a száját megmossák”,⁹⁹ és azok az értelmezések, melyek Andrew Noble szerint „kiherélték” Burns költészetét.¹⁰⁰ Lévyra a legnagyobb hatást a viktoriánusok közül Carlyle esszéje tette – ezt az írást maga is lefordította (bár korábban már többször megjelent magyarul), s a Burns-kötettel azonos évben adta ki.¹⁰¹ Mindezzel együtt Lévy Burns-höz kötődő munkásságában jól kitapinthatók a saját poétikai és ideológiai céljai. Hatvány Lajos jegyzi meg: „Burns, a természet vadvirága is megszeli, ő, de mennyire, a miskolci kedves kertész gondjaiban”.¹⁰² A metafora különösen találó, hiszen egyszerre idézi meg Petőfi programversét, *A természet vadvirágát*, miközben talán Burns *To a Mountain-Daisy (Egy százszorszépre)* című népszerű elégiájára is utal. Lévy ez utóbbit nemcsak lefordította, de 1905-ben egy saját költeményben újra is írta, *Virág a fal tövében* címmel.¹⁰³ Abból, hogy ez az önreflexív, *ars poetica*-típusú vers inkább Burns-höz, és nem a magyarul sokkal ismertebb Petőfi-szöveghez áll közel, már következtethetünk bizonyos hangsú-

97 Naplójában Lévy visszatérően panaszlik a *The Jolly Beggars* nehézsége miatt; pl.: „Most éppen Burns híres költeményének, *A víg koldusok*nak fordításával küzdök Görgei és Gyulai buzdítása folytán. Felette nehéz munka, az eredetihez híven magyarul adni szinte lehetetlen. Előre látom, hogyha bevégezhetem is, elégedetlen leszek vele sok-sok fogyatkozása miatt. Lírai darabjaival könnyebben boldogultam; ez az éles jellemző elbeszélés nem hasonlítható azokhoz.” *Szentpéteri üres fészek: Lévy József naplója*, szerk. PORKOLÁB Tibor, Miskolc, Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltár–Herman Ottó Múzeum–Miskolci Egyetem Textológiai Műhely, 2001, I, 263–264. A fordítások végül Lévy *A múzsa búcsúja* c. kötetében jelentek meg (Bp., Franklin-Társulat, 1909), *A víg koldusok* pedig ezt megelőzően a Budapesti Szemlében is (1908).

98 ZIMÁNYI Katalin, *Lévy József műfordítói munkássága*, A Miskolci Herman Ottó Múzeum Közleményei, 26(1989), 174–179, itt: 176.

99 ROY, *i. m.*, 131.

100 Vö. Andrew NOBLE, *Introduction = The Canongate Burns*, eds. Andrew NOBLE, Patrick Scott HOGG, Edinburgh, Canongate, 2001 (Canongate Classics, 104), xlv–lxxxviii.

101 CARLYLE, *Burns*, ford. LÉVAY József, Bp., Franklin-Társulat, 1892. Lásd még: CARLYLE, *Burns – Írói jellemrajz*, ford. SZÉKELY József, BpSzle, 3(1865)/8–10, 380–416; *Burns Róbert*, ford. KOLTAY Virgil, Győr, Egyetemes Könyvtár, 1889.

102 HATVANY Lajos, *Lévy József* (1918) = H. L., *Irodalmi tanulmányok*, Bp., Szépirodalmi, 1960, II, 100–111, itt: 108. Idézi PORKOLÁB, *Az (arany) középszer költője*, *i. m.*, 374.

103 LÉVAY, *A múzsa búcsúja: Költemények*, Kiadja a Kisfaludy-Társaság, Bp., Franklin-Társulat, 1909, 142–143. A Burns-verssel való kapcsolatot Voinovich Géza is említi: VOINOVICH Géza, *Lévy József*, BpSzle, 146/412(1911), 125–134, itt: 127.

lyokra. Míg Petőfi beszélője tulajdonképpen botrányos módon a „természet vadvirága” nevében szól, Lévaynál csakúgy, mint Burnsénél, a növény megszólításával találkozunk – bár a beszélő egy ponton hasonlóságot állapít meg virág és „egyszerű bárd” között. Ugyanakkor a Burns-vers világát is érdekesen változtatja meg Lévay: amíg Burns az elemeknek kitett vadvirágot megkülönbözteti a falak tövében nyíló, védett kerti növényektől (19–24. sor), addig Lévay egy kerti fajtát választ („árvácska”), mely észrevétlenül az eresz alatt, a fal tövében virul. Mindennek nyilvánvaló allegorikus jelentése van: Lévay virágja egyszerre különbözik kultivált „testvéreitől” („Kik úri kertben díszlenek”) és a vadvirágoktól („lombos erdők zöld pázsitján / Vadon sereglenek”). A vers tehát egyszerre tart távolságot a magas és az alacsony regiszterektől, és ily módon tökéletes megfogalmazása a 19. század utolsó évtizedeiben már igencsak akadémikussá váló népnemzeti irányú stiláris kompromisszumának.

Az idealizált, gyengéd Burns fontos nemzetközi mintaként szolgálhatott ebben a konstrukcióban, és a jelek szerint nemcsak Lévay számára. 1870-ben Szana Tamás (a Petőfi Társaság titkára) Burnst „csupán népköltő”-ként írja le, „de a szó legnemesebb és legtisztább értelmében”: „A mű- és népdal közti különbség nála alig érezhető s éppoly kevésbé kacérkodik a bölcsészi gondolatmélységgel, mint az erőszakolt naivsággal és népiességgel, mely könnyen válhatik köznapivá és póriássá.”¹⁰⁴ Szana itt, miközben nem veszi észre Burns költészetének a felvilágosodáshoz kötődő spekulatív rétegét (amit a morálfilozófus Dugald Stewart Burns kortársaként még felismert),¹⁰⁵ figyelmen kívül hagyja a versek „pajkosságát” is,¹⁰⁶ és paradox módon azért dicséri őket, mert nem *túl* népiesek. Ez a logika megegyezik Lévay versének logikájával, amely azért preferálja az árvácskát, mert sem nem *túl* vad, sem nem *túl* kultivált.¹⁰⁷ Miután ilyen módon minden oda-nem-illő elemet kizárt, Szana végül kijelenti (a Grimm fivéreket parafrázálva), hogy Burns dalai „éppoly otthonosak a kunyhókban, mint a palotákban”.¹⁰⁸ Hogy a versek ilyen széles körű népszerűsége esetleg nemcsak természetes tisztaságuknak köszönhető, hanem például az azokat közreadó (vagy épp visszatartó) szerkesztők, fordítók és kritikusok munkájának is, nem merül fel Szana szövegében. Még sokatmondóbb, hogy Lévay, aki maga is tevékenyen részt vett Burns megtisztításában, írásaiban mégis „gyengéd” és „kiengesztelő” költőt emleget, aki sokkal kevésbé radikális, mint a „forrongóbb, szilajabb és erőszakosabb” Petőfi.¹⁰⁹

104 SZANA Tamás, *Nagy szellemek. Leopardi. – Poe Edgar. – Burns. – Tegner. – Heine. – Lenau*, Pest, Aigner Lajos, 1870, 64–79, itt: 78.

105 Stewart véleményét Carlyle is idézi, s így Magyarországra is eljutott, mégis visszhang nélkül maradt.

106 Vö. ugyanebből az időszakból: BARÁTH Ferenc, *Burns, a pajkos* [1872] = B. F., *Irodalmi dolgozatok*, Bp., Franklin-Társulat, 1895.

107 Voinovich Lévay versével kapcsolatban azt is megjegyzi, hogy Burns művénél jóval kevesebb reflexiót tartalmaz. VOINOVICH, *Lévay József, i. m.*, 127.

108 SZANA, *i. m.*, 79. A Grimm fivérektől kölcsönzött motívum Erdélyi Jánosnál is előfordul, vö. Csörsz Rumen István, *A Népdalok és mondák közköltészeti forrásai*, ItK, 118(2014), 611–628, itt: 611. A toposzt használta Carlyle is, aki szerint Burnst még halála után ötvenegy évvel is olvassák, „betűszerinti értelemben palotától a kunyhóig”. CARLYLE, *Burns*, ford. LÉVAY József, *i. m.*, 17.

109 LÉVAY, *Burns Róbert. (Kivonat Lévay József et. június 1-én tartott székfoglalójából)*, AkadÉrt, 20(1891), 479–485, itt: 484. A Petőfi–Burns összehasonlítás Lévay Petőfivel szembeni kifogásait is megmutatja:

Burns és a magyar népiesség

Lawrence Venuti nemzet és fordítás összefüggéséről szóló cikkében azt írja, a műfordítás egy olyan folyamat során hoz létre nemzeti identitásokat, melyben „a szubjektum nemzetiként definiált kulturális javakkal azonosul, és ezáltal lehetővé teszi a nemzeti közösségben való önfelismerést. Az a tény, hogy a kérdéses javak olyan formákat és témákat, szövegeket és kultúrákat is magukba foglalnak, melyek »idegensége« nem tagadható, háttérbe szorul a látszólag homogén nemzeti identitással való elképzelt azonosulás során”.¹¹⁰ Ez a leírás jól illik Lévay Burns-fordításaira: ezekben egy idealizált saját hang szólal meg az idegen szöveg segítségével. A vállalkozás sikeréhez szükséges volt egyrészt a Burns-korpusz megtisztítása, másrészt egy lehetőleg egységes magyar népies hang megalkotása is, amelyen a gyengéd Burns megszólalhatott, és amelyet sajátként ismerhetett fel a befogadó közösség.¹¹¹ Ahogy a *Kóbor Tamás* esetében láttuk, Lévay kész volt Burns fantáziáját cenzúrázni, méghozzá egy másik fantázia, a tiszta és homogén népnemzeti hang megalkotása érdekében.

Burns jelentősége a magyar népiesség, illetve a népnemzeti irodalom tájékozódásában világosabbá válik, ha Lévay közeli munkatársa, Gyulai Pál írásaihoz fordulunk. Gyulai nemcsak Arany *Kóbor Tamás*-át közölte a Budapesti Szemle szerkesztőjeként, de Lévay számos Burns-fordítását is. *Két ó-székely ballada* című fontos tanulmányában pedig talán nemcsak Toldy Ferencsel és Kazinczy Gáborral vitázik (bár ez a vita az érvelés alapja), de mintha Lévay egy korábbi cikkére is reagálni igyekezne; mindkettő Arany Szépirodalmi Figyelőjében jelent meg, néhány szám eltéréssel. A *Régi skót balladák és a vándordalnokság* (1862) című írásában Lévay részletesen bemutatta azt a Percy püspökkel kezdődő folyamatot, amely a skót balladakincs megbízható kiadásához vezetett, végül pedig a magyar viszonyokról is szót ejtett: „Ily teljes gyűjteményét, úgy szólván kincstárát szemlélve egy távoli nép hagyományos költészetének: nem kell-e fájó érzéssel gondolnunk saját körülményeinkre s felsohajtva kérdenünk: hova lettek nemzetünk régi dalnokvilágának alkotásai, hogy még töredékben is csak léha foszlá-

„Petőfi képzelete fellengzőbb és csapongóbb: de a Burnsé bővebb, élénkebb és fogékonyabb, valamint költészete általában naivabb, közvetlenebb s kiengesztelőbb. Még gyűlöltének és haragjának forrása is inkább szeretet és jóakarát: míg Petőfinek valamint szerelme és szeretete, úgy gyűlölete is lángból van. A verselés virtuozitására és zenei bájára nézve pedig a skót népdalnok bizonytalán túlhaladja magyar testvérét. – S ha ehhez vesszük, hogy Petőfi teljesen kiképzett irodalmi nyelvet talál készen költői erejének szolgálatára, míg Burnsnek úgyszólván magának kellett azt faragnia a skót-angol népnyelv sziklaköveiből; ha ehhez vesszük a két költő élete körülményeinek nagy különbségét: hajlandók vagyunk azon véleményre, hogy Burns saját helyzetéhez mérve, nem kisebb kincset hagyott örökölni népének, mint Petőfi a magáénak.” Uo.

110 Lawrence VENUTI, *Local Contingencies: Translation and National Identities = Nation, Language and the Ethics of Translation*, eds. Sandra BERMAN, Michael WOOD, serial ed. Emily APTER, Princeton–Oxford, Princeton UP, 2005 (Translation/Transnation), 177–202, itt: 180.

111 Hogy ez mennyire sikeres volt, arra bizonyíték HERMAN Ottó rövid munkája: *Arany, Tompa, Petőfi és a népköltés madárvilága*, szerk. SCHELKEN Pálma, Bp., Szépirodalmi, 1983. Herman gyűjteménye függelékben közölte a Burns-versekben előforduló madárfajokat – Lévay fordítása alapján. Lévay tehát Burns révén csatlakozott a magyar triászhoz.

nyok juthattak azokból korunkig?!”¹¹² Az ezt követő elmélkedések részben Kölcseyt idézik (a *Nemzeti hagyományokra* hivatkozik is a szerző), részben Aranyt (*Naiv eposzunk*). Végül sovány (?) vigaszként írja: „a régi dalnokvilág elveszett becses hagyományaiért sohajtva remélünk kárpótlást műköltészetünk folyvást emelkedő haladásában”.¹¹³ Gyulai tanulmánya itt veszi fel a fonalat, s a Kríza János által gyűjtött két ballada közlésével és részletes elemzésével mintha Lévaynak is válaszolna: „Valami oly nemű zamat érzik rajtok, minő a Percy-féle ó-angol balladákön, miért bátran reájok illesztetni az ó-székely ballada tisztos címét.”¹¹⁴ (Gyulai Krízát később majd a „magyar Percy”-nek nevezi).¹¹⁵

De nagy ívű írásában Gyulai nemcsak a „régies maradványok”-ról elmélkedik, nemcsak a népmesék kiadásának kritikai normáit firtatja, és nemcsak az irodalom fejlődéstörténetét tekinti át madártávlatból. Fontos célja az is, hogy az irodalmi jelen számára kijelölje a követendő irányt, ehhez pedig már nem a régi balladákhöz, hanem többek között Burns költészetéhez fordul:

Azonban valahányszor megunja [az irodalom] az idegen nemzetek utánzását, vagy igen mesterkeltté válik, vagy a philosophia hektikájában fulladoz, koronként le-lehajlik megújodást, felfrissülést keresni a népköltészet ifjító forrásánál. Hogy többet ne említsék, Goethe a népköltészet hatása alatt teremtette meg a német dalt és balladát, Burns az ó-skót népköltészet karján lépett föl, végképp megbuktatta a francia iskolát, sőt Walter Scott, Moore, Byron az ő vállain emelkedtek, mert az ilyenmő mozgalom, bárminek nevezzék is, nem a népköltészet utánzása, bár abból indul ki, hanem a phantasia győzelme a reflexio, a nemzeti szellemé az idegen iskolák felett, és többé-kevésbé visszatérés a tulhajtott vagy ferde elmélet és gyakorlat tömkelegéből.¹¹⁶

Gyulai álláspontja itt Herder véleményéhez áll közel: a népköltészet a megújulás forrása és feltétele a műköltészet számára, az utóbbi tehát nem „emelkedhet” (ahogyan Lévay írta) az előbbitől függetlenül vagy az előbbi kárára.¹¹⁷ Amíg Herder számára az egyik legfontosabb inspirációt a múlt kódébe vesző ossziáni költészet jelentette, mely már csak töredékeiben ismerhető, addig Burns példája Gyulainál azt mutatja, hogyan épülhet egymásra a jelenkori költészetben nép- és műköltészet. Ez az egymásra épülés, sőt adok-kapok viszony meghatározza a tanulmányban népköltészet és műköltészet

112 LÉVAY, *Régi skót balladák...*, i. m., 35.

113 Uo., 36.

114 GYULAI Pál, *Két ó-székely ballada = Gyulai Pál kritikai dolgozatainak újabb gyűjteménye 1850–1904*, Bp., MTA, 1927, 86–130.

115 „Az ó-székely balladák a melyeket Kríza részint gyűjteményében, részint a különböző folyóiratokban tett közzé, őt egész magyar Percyvé emelik. Valóban az angol püspök balladagyűjteménye nem becsesebb az angoloknak, mint nekünk a magyar unitárius püspöké.” GYULAI Pál, *Kríza János [1879] = Kríza János költeményei*, szerk. Kovács János, Kiadta a Kisfaludy-Társaság, Bp., Franklin-Társulat, 1893, 3–19, itt: 14.

116 GYULAI, *Két ó-székely ballada*, i. m., 101–102.

117 Gyulai kritikai pozícióját részletesen bemutatja S. VARGA Pál, *A népnemzeti irodalom fogalma Gyulai Pálnál*, Jelenkor, 45(2002), 805–817.

viszonyát (Gyulai megállapítja: a kettő *mindig* hat egymásra).¹¹⁸ Burns ebben a felfogásban a régi skót balladák és Byron *közt* közvetít, ezzel pedig megalapozza a további fejlődést. Az, hogy Gyulai a Budapesti Szemlében feltűnően sok Burns-fordítást közölt,¹¹⁹ mindenestre arra enged következtetni, hogy ezt a közvetítő funkciót a magyar irodalom szempontjából is fontosnak tartotta.¹²⁰ Ahogyan S. Varga Pál fogalmaz, Gyulai a műfordításban „azt a lehetőséget látta, hogy egy idegen szellemi termék oly mértékben a saját kultúra részévé váljék, mintha eleve ebben született volna meg”.¹²¹ Burns lírájának magyar nyelvű elsajátítása tehát elvileg egy olyan irodalmi nyelv kidolgozását szolgálhatta, melynek lényege a népi és a műköltészet kifejezőkészletének összehangolása. Petőfi halála után, Arany epikája mellett, Burns líráját követendő példaként állíthatta a hazai irodalmárok elé.

Azt a Burns-képet, mely a *Két ó-székelly ballada* narratívájából kiolvasható, persze nem a semmiből húzta elő Gyulai. Már a reformkorban megjelentek olyan magyar nyelvű áttekintések (gyakran külföldi tanulmányok fordításai), melyek szerint Burns az „angol” irodalom virágkorának elhozója. Macaulay sokat idézett változatában: ő Mózes, aki az ígéret földjére vezeti a népét (ezt Szana Tamás is említi Burns-portréjában). Gyulai tudta, hogy a „magyar Percy”, vagyis Kríza János volt Burns verseinek első magyar fordítója. Emlékbeszédében ki is emeli e fordítások sikerességét, és mélyebb szellemi rokonságot állapít meg Kríza és Burns között.¹²² Ezek mellett a népiesség másik nagy teoretikusa, Erdélyi János is felhívhatta Gyulai figyelmét Burnsre, illetve arra, hogy a skót költő magyar szempontból nem érdektelen. Erdélyi 1847-ben rövid recenziót közölt Eduard Fiedler skót költészeti antológiájáról.¹²³ A 19. századi kiadások

118 GYULAI, *Két ó-székelly ballada*, i. m. Greguss Ágost a ballada kapcsán említi Burns szerepét: „Ennélfogva természetesen fogjuk találni, hogy a legsikerültebb balladákat s balladaféléket azon költők írják, kik főleg a népköltészet hagyományain növekednek, így az angolok között Burns, a francziák közt Béranger, a németek közt Goethe és Uhland, közöttünk Arany.” GREGUSS Ágost, *A ballada viszonyáról a népköltészethez*, Koszori, 1(1865)/19 (máj. 7), 435. Köszönöm Korompay H. Jánosnak, hogy megosztotta ezt a hivatkozást.

119 Vö. BOGÁR, i. m., 293. Míg Bogár Judit 38 versfordítást számolt össze 1871 és 1900 között, én – Galambos Ferenc adatai alapján – 23 lapszámban találtam Burns-fordítást (gyakran egy-egy szám egyszerre több Burns-verset is közölt). Vö. GALAMBOS Ferenc, *A Budapesti Szemle írói és írásai: 1840., 1857–1864., 1865–1869., 1873–1944*, gépirat, Bp., 1955.

120 Közvetett, mégis figyelemre méltó bizonyíték Brassai Sámuel tanulmánya, mely szerint Gyulai Burnst a legnagyobb lírikusok egyikének tartotta. BRASSAI Sámuel, *Burns olvasása után (Nyílt level Gyulai Pálhoz)*, Fővárosi Lapok, 8(1871)/50, 230–231; 8(1871)/51, 234–235; 8(1871)/52, 238–239, itt: 230.

121 S. VARGA, *A népnemzeti irodalom...*, i. m., 810. Vö. még Gyulai 1883-as gondolatmenetével: „Csak mi, magyarok akarnánk elzárkózni, s eredetiségünk zsírjába fulladni? Mily gyermekes eszme, mily korlátolt felfogás! A fordításnak és átdolgozásnak elvi ellenzése nemcsak műveltségünknek ártana, hanem ártana nemzetiségünknek is, mert a fordítás a nemzetiségi eszme kifolyása, s gyengítése az idegen nyelv beolvasztó erejének.” *A fordításról = A műfordítás elveiről*, i. m., 240–246, itt: 243.

122 „Mintha a skót és székelly költő szellemi rokonságban volnának egymással, mintha e két hegyi nép élete és költészete csak egymást másolná. Valóban alig volt valaki inkább arra hivatva, hogy Wordsworth és Burns költeményeit nyelvünkre fordítsa, mint Kríza. De mint annyi mást, ezt is abbahagyta.” GYULAI, *Kríza János*, i. m., 7.

123 *Magyar Szépirodalmi Szemle*, „Értesítő és Vegyesek”, 1847. jún. 27. = ERDÉLYI János, *Irodalmi, színházi, közéleti írások és beszédek*, szerk. T. ERDÉLYI Ilona, Bp., Mundus Egyetemi Kiadó, 2003, 557–558; Eduard FIEDLER, *Geschichte der volksthümlichen schottischen Liederdichtung*, I–II, Zerbst, 1846.

között egyedülálló módon ez a válogatás Burnst nem iskolázatlan pórköltőként, hanem egy élő irodalmi hagyomány részeként ábrázolta.¹²⁴ Erdélyi a cikkben fel is hívja a figyelmet Skócia egy irigylésre méltó vonására: arra, hogy iskolarendszerének köszönhetően az irodalom nemcsak a kiválasztott kevesekhez, hanem a társadalom minden rétegéhez eljut. Ez volt, ami Burns fellépését is lehetővé tette,¹²⁵ s ennek köszönhető, hogy „[a] legújabb skót dalok nagy része folyvást népszerű; s úgy ismertetik az alrenden, mint a felsőbb rangúaknál; tehát közös jó mire joggal lehet büszke a skót”.¹²⁶ Ez a felfogás a Gyulaiéval áll összhangban, aki szintén nem azért emeli ki Burnst, mert visszatért volna a népköltészethez, hanem mert annak anyagát egy műveltebb irodalmi közönség számára is elfogadhatóvá és elérhetővé tette.

Erdélyi egy 1847-es cikkvázlatában is említi Burnst, hasonló összefüggésben. A *Magyar zenéről* elmélkedve így panaszodik: „Nincs a népnek költője, ki verset adjon szájába, mint Burns a Scotoknak, Béranger a franciáknak.”¹²⁷ Figyelemre méltó, hogy Erdélyi ebben az elejtett mondatban hogyan hangolja át a Burnsszel kapcsolatos korábbi sztereotípiákat. A reformkori tanulmányokban Burns még a leggyakrabban úgy jelent meg, mint aki szinte azonos a néppel. Egy 1837-es írás (egy német cikk fordítása) például így fogalmaz: Burns „nem csak az alsó néposztályhoz tartozott, hanem a ’neve alatt megjelent költemények’ nagy részét majd egészen majd strophánként rangsorosai’ szájából vette ki”.¹²⁸ A „szájról szájra” terjedő költészet persze Erdélyi számára is nagyon fontos; épp ebben az időben jelennek meg a *Népdalok és mondák* (1846–1848) kötetei. Annál feltűnőbb tehát, hogy a skót költő az ő megfogalmazásában nem a nép szájából veszi a verseit, hanem a nép szájába adja őket. Vagyis Erdélyi itt már egy másodlagos szóbeliségről beszél, mely az irodalmiságon átszűrt, megemelt vagy megtisztított verset adja a paraszt szájába.

Az sem lényegtelen, hogy miért tartja Erdélyi nemcsak lehetségesnek, de kívánatosnak is ezt a cserét. Az imént idézett mondat előtt a fellelhető népdalok szövegére panaszodik. Érdekes módon, bár népköltési gyűjteménye kapcsán hangsúlyozza, hogy dallam és szöveg szorosan összetartoznak,¹²⁹ itt éppen össze nem illésük jelent problémát:

124 Fiedler gyűjteményének jelentőségéről lásd Paul BARNABY, Tom HUBBARD, *The International Reception and Literary Impact of Scottish Literature in the Period 1707–1918 = The Edinburgh History of Scottish Literature*, Vol 2, *Enlightenment, Britain and Empire (1808–1918)*, eds. Ian BROWN, Susan MANNING, Thomas Owen CLANCY, Murray PITTOCK, Edinburgh, Edinburgh University Press, 2007, 33–44, itt: 40.

125 Az iskolarendszer fontosságát már James Currie *Observations on the Scottish Peasantry* (Megjegyzések a skót parasztságról) című írása kiemelte, amely nem sokkal a költő halála után, a Currie által szerkesztett Burns-kiadásban jelent meg. Erről lásd Nigel LEASK, „The Shadow Line”: *James Currie’s „Life of Burns” and British Romanticism = Romanticism’s Debatable Lands*, eds. Claire LAMONT, Michael ROSSINGTON, Basingstoke, Palgrave Macmillan, 2007, 64–79.

126 ERDÉLYI, *Irodalmi, színházi...*, i. m., 558.

127 ERDÉLYI, *Nyelvészeti és népköltészeti...*, i. m., 276.

128 VAJDA Péter, *Pillantások időnk’ három fő literatúrájára*, Tudománytár – Literatura, 2(1837)/1, 259–270, itt: 261. (Forrása: Die Allgemeine Zeitung, 1836/257, 258, 259.)

129 Lásd T. ERDÉLYI Ilona, *A magyar irodalmi népiesség elméletének forrásvidéke = Nemzeti romantika és európai identitás*, szerk. CSÉVE Anna, Bp., Petőfi Irodalmi Múzeum és Kortárs Irodalmi Központ, 1999, 129–143, itt: 138.

Halljátok ama gyönyörű lejtésű, uj, uj, de mindig rokon hangfogatokba átmenő éneklést a hegyoldalon, az aratók felől, az urdolgásoknál, mikor már egész nap izzadtak, a korcsmában, éji tüzeknél a mezőben. Az mind népdal. De ne kívánjátok érteni mit dalolnak, a versek többnyire semmire valók, vagy trágár beszéd, vagy illedelmetlen pajzánság; lány és legény ritkán énekelhetnek együtt.¹³⁰

Erdélyi tehát azért tartja szükségesnek a magyar Burns eljövételét, hogy a néphez nem méltó dalokat jobbakra cserélje. (Talán azzal is tisztában volt, hogy a skót költő néhány klasszikus dala trágár énekek finomított változata – bár azzal aligha, hogy ezzel párhuzamosan micsoda gyűjteményt halmozott fel obszcén versekből és dalokból.) A már említett recenzióhoz hasonlóan Erdélyi itt is számol a szociológiai tényezővel, az oktatás hiányával („mert ők szegények, iskolába soha nem jártak”) és a társadalmi rétegek közötti kommunikáció nehézségeivel („a közlekedésnek nincs csatornája, melyen a néphez az értelemhez szóló valami leszivároghatna a megírottakból”).¹³¹ Erdélyi szerint azonban a nép iskolázatlansága ellenére is képes tiszta alkotásokat létrehozni, de csak egy hosszú folyamat árán, melynek során a népi produktum időben és térben eltávolodik eredeti közegétől és (adódik a hegei terminus) külsővé válik. Ez által a közvetítés által „az irtott, isten tudja hol és kitől eret népdal annyi változáson vagy többen megy keresztül, mint a cukor, míg Indiából Kamcsatkába nem ér, hogy édes, éldehető legyen mindenkinek. A helyszerű otthoniasság, mint más helynek idegen elem, róla le simíttatik, s ez így megy, míg nem végre teljesen megtisztul.”¹³²

Milbacher Róbert nagyhatású monográfiájában a népiesség 19. századi megalkotását akkulturációs eljárásaként írja le, mely a népi anyagot az elit irodalmi ízlés kívánalmaihoz igazítja, s melynek során minden, ami oda-nem-illő (illetlenség, karneváli, groteszk elem), törlődik a szövegből vagy „póriasságként” kódolódik át.¹³³ Ismeretes, hogy Erdélyi a *Népköltészetéről* (1842–43) című írásában elkülönítette a népköltészetet a „vad és természeti költészetől”, melyet elsősorban az „isméretlen uj népek” vad táncaihoz kötött, ám amely a fejlődés későbbi szakaszában is „mindig megmarad, különösen az alnépnél mocskos és szennyves versekben kópék és betyárok nyelvén; ezek az ízlés előtt ízléstelenség, nekünk trágárság, s mint ilyen, úgy tartoznak a népköltészethez, mint aranyhoz a salak”.¹³⁴ Ahogy ebből is kitűnik, a népi elem Erdélyinél valóban megke-
rülhetetlen érték és „alap”, de amelyet előbb meg kell tisztítani, vagyis létre kell hozni

130 ERDÉLYI, *Nyelvészeti és népköltészeti...*, i. m., 276.

131 Uo. A szociológiai tényező (és az iskolázottság) szerepéről Erdélyi népdalfelfogásában lásd T. ERDÉLYI Ilona, *Erdélyi János (1814–1868)*, Pozsony, Kalligram, 2015 (Magyarok Emlékezete), 208.

132 ERDÉLYI, *Nyelvészeti és népköltészeti...*, i. m., 276.

133 MILBACHER Róbert, „...földben állasz mély gyökökkel...”: *A magyar irodalmi népiesség genezisének vázlata*, Bp., Osiris, 2000. Lásd még Uő, *A népnemzeti program elméleti alapvetése: 1842 – Erdélyi János: Népköltészetéről = A magyar irodalom története 1800-tól 1919-ig*, szerk. SZEGEDY-MASZÁK Mihály, VERES András, Bp., Gondolat, 2007, 220–233.

134 ERDÉLYI János, *Népköltészetéről* = E. J., *Nyelvészeti és népköltészeti...*, i. m., 101–109, itt: 104. A passzust Erdélyi korai, klasszicista beállítottságának példjaként elemzi KOROMPAY H. János, A „jellemzetes” irodalom jegyében: *Az 1840-es évek irodalomkritikai gondolkodása*, Bp., Akadémiai–Universitas, 1998 (Irodalomtudomány és Kritika), 203.

mint (arany)alapot. Ebben a folyamatban a szóbeliségből a könyvnyomtatás közegébe való váltás (úgy is, mint a külsővé válás egy formája) fontos szerepet játszik. A *Népdalok és mondák* második kötetében Erdélyi hangsúlyozza a nyomtatás formaadó szerepét;¹³⁵ az utóbbi időben pedig a kritika azt is megvizsgálta, miként rendszerezi, rögzíti és tisztítja meg Erdélyi szerkesztőként a gyűjtemény sokféle forrásból beérkezett anyagát.¹³⁶ Csörsz Rumen István többek közt megállapítja, hogy a „finomabb ízlésű, polgári közönségre számítva Erdélyi a kéziratokhoz képest mindig kerüli a szókimondó, trágár vagy obszcén részleteket”.¹³⁷ Az 1850-es évektől Erdélyi kritikája már azok felé a népiesek felé fordul, akik a népi elemek szelekcióját rosszul végezték el, s a lényegi (szellemi) alap helyett a pusztá külsőségekre építenek.¹³⁸ A kérdés persze az, hogy mi számít lényeginek, és mi a külsőség. Érdekes, hogy a nyelv és gondolkodás szoros összefüggését tételező Erdélyi a tájszólás használatát a költészetben mégis inkább külsődlegesnek tartotta, meghaladni való „helyszerű otthoniasság”-nak. Ennek oka az lehet, hogy az egységes magyar népszellem kifejeződését tekintette célnak (talán emiatt a *Népmesék és mondák* anyagát sem tájegységenként rendezte). A „kelmeiség” és a tájszólás negatív megítélése Burns recepciójára is hatással lehetett; bár 1834-ben Döbrentei Gábor a skót költő nyelvét még a palóc és a göcseji tájszólásokhoz hasonlítja,¹³⁹ a század második felének Burns-fordításaiban mégsem találunk könnyen lokalizálható tájnyelvi elemeket. A század végén Péterfy (már az eredmények ismeretében) eleve kizárja Burns „tájéjtés”-ének fordíthatóságát,¹⁴⁰ és persze ugyanerre jut Ignotus is.¹⁴¹

135 „Nálunk a népdaloknak, mivel nyomtatva egy kettőn kívül soha nem voltak, nincs még állapotod, bizonyos formája.” *Népdalok és mondák*, II, szerk. ERDÉLYI János, Pest, 1847, v.

136 CSÖRSZ, i. m.; GABORJÁK Ádám, *Nyomtatás, tér, lezárás?: Paratextualitás és mediatizáltság Erdélyi János népdalgyűjteménye kapcsán = A látható könyv: Tanulmányok az irodalmi medialitás köréből*, szerk. HÁSZFEHÉR Katalin, Szeged, Tiszatáj Könyvek, 2006 (Klasszikus – magyar – irodalom – történet, 2), 277–316. Az utóbbi tanulmány fontos momentumja, hogy megmutatja, a dalok nyomtatásban való közlését a korabeli olvasók gyakran *csönkítésnek* érzékelték.

137 Csörsz, i. m., 627. A tanulmány arra is kitér, hogy Erdélyi nem mindent cenzúrázott, sőt, olykor helyreállította a beküldők által finomított trágár részeket. Arról, hogy a gyűjteményt szókimondása miatt támadták, vö. KOROMPAY H., i. m., 203–204.

138 Erdélyinek a népiességről való gondolkodásáról, annak változásairól, részletes és árnyalt képet ad KOROMPAY H. János, *uo.*, 191–264.

139 „Majd a’ serdülő ifju verselni kezdett önmagától skot honja beszédejtésén, melly az Angolnak olyan, mint a’ magyarban a’ palócz vagy göcsei, németben a’ plattdeutsch, ’s az elébb nevetségesnek vett parasztos rest hangzatu nyelvet (*broad skotch*) figyelem tárgyává tevék lelkes érzései.” *Közhasznú esmeretek tára a’ Conversations-Lexicon szerint Magyarországra alkalmaztatva*, szerk. DÖBRENTÉI Gábor, Pest, Wigand Otto, 1834, II, 490.

140 „Mert Burns költeményei a legjobb fordításban is az eredeti savukból vesztenek, s a fordítónak a hiányt a maga vagyonából kell pótolnia. Már maga a skót tájéjtés pótolhatatlan; a mi így naiv, kedves; a tájszólástól fosztottan némileg eredetiségét veszti s néha az albumlap költészetétől alig tér el.” [PÉTERFY], *Burns Róbert költeményei*, i. m., 166.

141 Ignotus azonban meglemlíti Rudolf Webert, aki cipser nyelvre ültette át Burnst: „Viszont, ami Burnsöt illeti: Lévaynál nem volt szerencsésebb az én áldott emlékü hajdani német professzorom, Weber Rudolf sem, ki szépesi ember lévén, a Burns skót rigmusait cipser-népnnyelven s mértékben próbálta németre átültetni. Így sem ment, – az az elegancia hiányzott belőle, mely az angol nyelv minden változatában megvan, minél népiabb.” IGNOTUS, *Fordítás*, i. m., 671. Burnst számos nem standard német nyelvváltozatra

Az Erdélyi 1847-es szövegében használt kereskedelmi metafora – a cukor szállítása Indiából Kamcsatkába – nemcsak a népdal megtisztulásának, de a fordítás országokon és kultúrákon átívelő gyakorlatának is találó leírása. Érdemes elgondolkodni, mi teszi ezt lehetővé. Burns magyar nyelvű elsajátításának vizsgálata azt mutatja, hogy – S. Varga Pál szakkifejezéseit kölcsönvéve – a horizontális akkulturációs folyamat (itt: az idegen nyelvű irodalmak elsajátítása) képes keresztezni a vertikális akkulturációt (a magas és a népi kultúra közötti kölcsönhatásokat).¹⁴² Ez azt jelenti, hogy a népi költészet felemelését, a „nemzeti szellem” méltó irodalmi kifejeződését szolgálhatja az idegen minták megfelelő (le)követése, hazai nyelven való újratertemzése is. Gyulaitól már láttunk példát erre a gondolatra, Korompay H. János pedig Erdélyivel kapcsolatban állapítja meg: „munkásságának egyik fázisában sem zárja ki egymást magyarság és európaiság”; mi több, a népiességről és az idegen hagyomány szerepéről való elmélkedései egyáltalán nem függetlenek egymástól.¹⁴³ T. Erdélyi Ilona hívta fel a figyelmet Erdélyi János balladafordításaira, melyek az „északi népek” költészetéből, többek között a skót balladából adtak ízelítőt a magyar olvasónak.¹⁴⁴ Az 1853-as kelmeiség-tanulmány pedig már összehasonlító vizsgálódást sürgetett, méghozzá „a »kelmeszerű költészet« vadhajtasai ellen”.¹⁴⁵ Az idegenséggel való találkozásnak tehát (fordítás vagy tanulmányozás révén) ebben az elgondolásban tisztító szerepe van. Érdemes idézni Erdélyi szavait ezzel kapcsolatban: „irodalmunkban talán legsikeresebb volna egészen átellenes művészeti világból kölcsönözni új elemet és irányt: s ez az északi, vagy skandinávi népköltészet tanulmányozása volna... Ha egyéb nem, az előadási hang a balladai menet már megérdemli, hogy a mi gyakran szétfolyó módjaink mellé elsajátíttassék”.¹⁴⁶ A keletiesként felfogott, túlbujánzó magyar irodalmat Erdélyi dialektikus felfogása szerint az északi hatás (amelybe a skandináv, a finn, de a skót költészet is beletartozik) fegyelmezettebbé, letisztultabbá, bensőségebbé teheti. A műfordítás, az idegen minták tanulmányozása ebben az elméleti keretben tehát nem valamifajta mellékszál, hanem olyan központi elem, amely egy öntudatos, tulajdonképpen klasszicizálódó népiességet tesz lehetővé.

lefordították, erről lásd E. BODAMMER, *German-Language Reception of Robert Burns in Austria = The Reception of Robert Burns in Europe*, i. m., 33–54. (Bodammer cípszer fordítást is említ, 47.)

142 S. VARGA Pál, *Akkulturációs stratégiák a 19. századi magyar irodalomban* = S. V. P., *Az újrászótt háló*, i. m., 28–37.

143 KOROMPAY H., i. m., 197.

144 Erdélyi fordításában *A két holló* c. skót ballada az Arany által szerkesztett Koszoróban jelenik meg; ebben az időben fordítja Arany is a *Sir Patrick Spens* c. balladát. Ezekről lásd T. ERDÉLYI, *Erdélyi János*, i. m., 302–305; Uő, *Az észak-európai balladaköltészet és Erdélyi János* = T. E. I., „Pályák és pálmák”, i. m., 158–182. Kríza János is fordít skót balladát, méghozzá Burnstól (*Az árva lány*), vö. KRÍZA János *Költeményei*, szerk. KOVÁCS János, Bp., Franklin-Társulat, 1893, 171–172.

145 T. ERDÉLYI, *Erdélyi János*, i. m., 309.

146 A ballada „meneteléről” ír Arany is Pákh Albertnek szóló levelében (1853. febr. 6.): „én vandali módon jártam el az utánzásban. Nemcsak a szépen sántító trocheusokat cseréltem fel a kevésbé művészi népdalformával, nemcsak a *messe* helyén egészen újat költöttem: de ezenfelül a skót élet helyett magyar életet mertem vázolni; utánozván egyedül a ballada *menetelét*, ezt is csupán azért, mert népdalaink s egy-két igazán a néptől eredt balladáink folyamával bámulatosan megegyez”. A szöveg elemzését lásd S. VARGA, *Akkulturációs stratégiák...*, i. m., 35.

Hogy a fenti példákon túl miként játszott szerepet az idegen költők elsajátítása a magyar népiesség 19. századi elméleti kidolgozásában, termelésében és (ön)szabályozásában, további vizsgálódások tárgya lehet. Erdélyi elméleti iránymutatása után több évtizeddel Lévay egy letisztult népies hang megképezésére használja Burns-t, bár ennek feltétele volt az előzetes megtisztítás, a skót költő „édessé, édelhetővé” tétele a magyar közönség számára. A fordítás ebben az esetben is vertikális akkulturációval járt együtt, melynek során Lévay létrehozta, kiválogatta a tiszta népiességet szolgáló magyar kifejezőképességet, és ily módon a műfordítás maga is követhető példájává vált a népi költészetet irodalmivá nemesítő folyamatnak. Másfelől: a népies irodalom megalkotása általában véve is egyfajta (intermediális) fordítás, melynek segítségével a szóbeliségbe illeszkedő hagyomány átkódoltatik, ezáltal pedig olvashatóvá válik a polgári szalonok közönsége számára. Lévay fordítói gyakorlatának vizsgálata azt mutatja, hogy Burns költészetét pontosan ugyanazon a tisztítóberendezésen kellett átszűrni, mint ami a népiesség irodalmát is szabályozta. A szűrőrendszer persze nem kőbe vésett szabályok szerint működött: minden egyes szöveg, minden nyelvi megoldás esetében újra lehetett és kellett gondolni, mi számít valóban népiesnek és mi póriának, hol húzódnak a határok (ismét csak Erdélyit idézve) a „természetes” és az „illendő” között.¹⁴⁷ Arany János *Kóbor Tamása* ugyanakkor arra mutat példát, hogy a műfordítás a szűrő-funkció felfüggesztésével is járhat, vagyis (Deleuze fogalmához egy pillanatra visszatérve) a fordítás szökésvonalat nyithat két rendszer között. Aranynál a fordításszöveg köztes terében – az „angol” és a „magyar” irodalom fennhatósága alá csak korlátozottan tartozó senkiföldjén – helyet kaphat az a botrányos elem, mely egyébként sem az egyik, sem a másik kulturális térbe nem illeszthető.

147 ERDÉLYI, *Nyelvészeti és népköltészeti...*, i. m., 276.